

Turkish Studies

International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 12/15, p. 431-460

DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.12037>

ISSN: 1308-2140, ANKARA-TURKEY

Article Info/Makale Bilgisi

✍ Referees/Hakemler: Prof. Dr. Ahmet KARTAL - Yrd. Doç. Dr. Halit BİLTEKİN – Yrd. Doç. Dr. Sibel KOCAER

This article was checked by iThenticate.

AZERBAJCAN SAHASI ŞAİRLERİNDEN ZEVKÎ VE DİVANI*

Muhammet NALBAT**

ÖZET

Türk edebiyatı, tarihsel gelişimi göz önünde tutularak bütüncül bir yaklaşımla ele alınmalı ve değerlendirilmelidir. Türk edebiyatının klasik dönemi bu yaklaşım çerçevesinde daha doğru anlaşılıp yorumlanacaktır. Bu bağlamda Türk edebiyatının farklı sahalarına ait edebi ürünler, özellikle divanlar, araştırmacılar için büyük önem arz etmektedir. Bu çalışmada, bugün hayatı hakkında kesin bilgilere sahip olmadığımız Azerbaycan sahası şairlerinden Zevkî ve daha önce üzerinde hiçbir ilmi çalışma yapılmamış *Divan*'ı üzerinde durulacaktır. 17. yüzyılda yaşadığını tahmin ettiğimiz Zevkî hakkında Türkçe kaynaklardan ziyade Farsça kaynaklardan bilgi edinmekteyiz. *Zevkî Divanı*'nın tek nüshası ise Paris Milli Kütüphanesi El Yazmaları Bölümü'nde "Supplement Turc 733 (cote)" numarada kayıtlı olup 168 varaktan oluşmaktadır. *Divan*'da yer alan şiirlerin çoğu tasavvufî konuları işleyen sufiyane gazellerdir. Gazellerin dışında *Divan*'da, murabba, muhammes, müseddes ve müstezat nazım şekilleriyle yazılmış şiirler yer almaktadır. *Zevkî Divanı*'nda yer alan nazire şiirlerden hareketle, şairin en önemli hususiyetinin Nesimî muakkibi olduğu anlaşılmaktadır. Bunun dışında Zevkî'nin şiirlerinde güçlü bir Şii vurgusunun olması ve Hurufilikten belli ölçülerde etkilenmesi onun diğer önemli özellikleri olarak göze çarpmaktadır. *Zevkî Divanı*'nda Türkçe şiirlerin yanında farklı nazım şekillerinde kaleme alınmış yine tasavvufî hüviyette Farsça şiirler de mevcuttur. Söz konusu Farsça şiirler *Divan*'ın derkernarlarında, başında ve sonunda yer almaktadır. Ayrıca *Divan*'ın son sayfasında Hz. Ali'den rivayet edilen yine Farsça kaleme alınmış bir fal metni mevcuttur.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan Sahası, Zevkî, Zevkî Divanı.

* Bu makale, Prof. Dr. Ahmet Kartal danışmanlığında hazırlanan *Zevkî Divanı (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)* (ESOGÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi) başlıklı tezimizden hareketle kaleme alınmıştır. Makalede verilen beyit numaraları mezkur çalışmadan alınmıştır.

** Dr. MEB, El-mek: m.nalbat@hotmail.com

ZEVKİ AND HIS DIVAN FROM THE FIELD OF AZERBAIJAN POETRY

ABSTRACT

Turkish literature needs to be discussed and assessed in a holistic approach, taking its historical development into consideration. The classical period of Turkish literature will be understood and interpreted more accurately within this approach. In this context, literary products belonging to different fields of Turkish literature, especially divans, are of great importance for researchers. In this work, we will focus on Zevkî , one of the Azerbaijani poets whose life we do not have definite knowledge about today, and his Divan which is any scientific work has been done before. We get more information from Persian sources than Turkish sources about Zevkî who is supposed to have lived in the 17th century. The unique copy of the *Divan* is registered in the "Supplement Turc 733 (cote)" at the "Collections of the Manuscripts Department of Paris National Library" and consists of 168 leaves. Most of the poems in *Divan* are sufi gazelles discussing sufistic subjects. Apart from the gazelles, *Divan* has poems formed in "murabba", "muhammes", "müseddes" and "müstezat". Conducting from the nazires in the *Zevkî's Divan*, it is understood that the most important characteristic of the poet is him being a follower of Nesimî. Apart from this, the other important characteristics of Zevki are that he has a strong Shi'i emphasis in his poems and he is influenced by Hurufism in a certain extent. In the *Divan*, besides Turkish poems, different forms of verse are involved and there are also Persian poems in mystical identity. The Persian poems are present at the beginning, at the sides and at the end of the *Divan*. On the last page of the *Divan*, there is also an augur text in Persian that arguably was narrated by Hazrat Ali.

STRUCTURED ABSTRACT

In this article, Zevkî and his *Divan*, which had never been studied before, were introduced. Today, we do not have accurate information about the life of Zevkî who is from Azerbaijani field . In only one Turkish source - *Kamûsu'l-a'lâm* – Iranian two poets are mentioned who are nicknamed Zevkî. This case strengthens the possibility that Zevkî, the subject of our article, has lived out of Anatolia. We learn more information about Persian poets from Persian sources. Foremost among them is a bibliographical work called *Ferheng-i Sühenverân* (Hayyampur, 1340, pp. 215-216). In *Ferheng-i Sühenverân*, it is recorded that in which sources the poets, who are nicknamed Zevkî, are mentioned . Some of those; *Âteş-gede-i Âzer* (Lutf Ali Beg, 1336), *Tuhfe-i Sâmî* (Sam Mirza-yi Safevi, 1314), *Mecma'u'l-havâs* (Sadık Bey Afşar, 2008), *Tezkire-i Nasrâbâdî* (Nasrâbâdî, 1361) and *Tezkire-i Riyâzû'l-ârifîn* (Kulihan, ty). In addition, the poets who are nicknamed Zevkî, are also seen in *Ez-zarîa* (Tahrâni, t.y) which is written in Arabic. In the specific part of this source, only short biographies of Şîi poets were given. Persian, Turkish and Arabic sources mentioned above do not provide a definite information about Zevkî and *Divan* which we have worked on. However, we are predicting that Zevkî

Turkish Studies

lived in the 17th century based on the written date "H. 1098 / M. 1687-1688" at the end of *Zevkî's Divan*.

The unique copy of the *Zevkî's Divan* is registered in the "Supplement Turc 733 (cote)" at the "Collections of the Manuscripts Department of Paris National Library" and consists of 168 leaves. H. 1098/M. 1687-1688 (possibly copy date) , on the title page of the manuscript, is a striking date. On the first page of the manuscript, another record (possibly a seisin record) appears.

Most of the poems in the *Divan* are mystical gazalles written in a "rindane" style that are about mystical subjects. In *Zevkî's Divan*, there are Turkish poems written in the form of poetry, murabba, muhammes and müseddes poetry besides 539 gazelles on the subject of mysticism. There is a total of 555 Turkish poems in the *Divan*, which does not include ode poetry. There are also 38 Persian poems at the beginning, at the end and at the postscript of the *Divan* , 30 of which are gazel, 4 are rubai 2 muhammes and 2 are verse.

Almost all of the poems in the *Zevkî's Divan* are "rindane" gazelles and have a mystical identity. Although there is no definite information about Zevkî's life, all the determinations we have made in this article show that Zevkî is a sufistic poet. Zevki, in many poems, implied mystic affairs and phenomena by adhering to a sufi tradition. The most-used subjects are "love", "sâkî", "tavern", "zülfi", "zahid (pious)" and "ârif (intellectual)". In this context, we can easily say that "love" in *Zevkî's Divan* is "divine love".

It is seen that Zevkî's mystical love conception is built up with denominational layers. In this context, the most striking aspect of the *Zevkî's Divan* is that it contains the elements of Shi'ism intensely. The most mentioned person in the *Zevkî's Divan* is Hz. Ali. He is sometimes mentioned in the *Divan* with Haydar or Haydar-i Kerrâr, sometimes Shah-i Najaf and sometimes Murtaza or Aliyyû'l-murtaza. Zevkî, in many poems, emphasized the sacredness he has attributed to Hz. Ali by giving homage to him. The fact that he used a language insulting the other three caliphs is important in terms of indicating that he is a devout Shii supporter.

Another feature of the *Zevkî Divan* in terms of content is that it include elements of Hurufism. It is difficult to say that Zevkî is a Hurufi poet, since we do not have the exact knowledge about the environment in which he lived. However, Zevkî's use of "mazmuns" based on the words "7 drawings", "istiva", "face (dîdâr, vech)", his having a grasp of Hurufi terminology and his mentioning the name of Fazlu'llah (Fazl) in a few places in the *Divan*, shows that he is seriously affected by Hurufism. It would not be wrong to claim that this interaction stems from the Nesîmî's influence. It is also possible to talk about the existence of elements of Hurufism in Zevki's Persian poetry.

One of the most important findings we have in this study is that Zevkî is a strict follower of Nesîmî. Zevkî wrote 64 nazires for Nesîmî, one of the most important poets of Turkish literature and the Azerbaijani field. 64 nazire poems in the *Zevkî's Divan* clearly show the influence of Nesîmî on Zevkî's literary personality. In addition, this situation is

Turkish Studies

important for Nesimî, even after 200 years, to show his influence on Turkish poets.

Many quotations were used in the *Zevkî's Divan*. Generally, the use of quotation by Hurufî poets appears as a stylistic feature. It should be noted that the quotations used by Zevkî along with the nazires he wrote are parallel to those used by Nesimî. The number of quotations Zevkî used almost equals to the number of quotations Nesimî used. In this context, the expression "Qur'anic poet" for Nesimî can also be used for Zevkî. However, it is difficult to say that Zevkî is as successful as Nesimî in terms of using quotations. Although he is not as strong, lyrical and enthusiastic as Nesimî, Zevkî has made his poetry by following in Nesimî's footsteps.

It can not be said that Zevkî successfully used aruz in his poems. Because Zevkî did not act cautiously and carefully in this respect by making a lot of "zihaf" in many parts of his poems. He has also tried to apply "aruz rhythm" by "med" and "imale". In *Zevkî's Divan*, he mostly used the block of "Fâilâtün Fâilâtün Fâilâtün Fâilün" which is in the Remel. There are also two poems in *Zevkî's Divan* that resemble the popular sayings written in syllable rhythm.

In the reorganized form of *Divan* of Zevkî, there are gazelles written by using all the letters in the Arabic alphabet. It is seen Zevkî wrote 61 pieces of gazelles by using mostly the "ى" letter. When the poems in the *Zevkî's Divan* are analyzed in terms of rhyme and "redif", it can be said that Zevkî is successful in general in spite of some rhyme flaws.

Zevkî used a very simple language in his poems. In his poems, it is not possible to observe intricate meanings made up of literary arts. It is clear that Zevkî's purpose in writing poetry is to exalt the sufi principles rather than making art. This purposeful writing makes his poetry understandable.

When the *Zevkî's Divan* is examined, it can be seen that the language of the work carries the features of Azerbaijanian Turkish Language. As an example, we can often show -gil / -gil, -ginen -gilen / gilen / imperial mode suffixes and in the *Divan* we can see "b" consonant changes into "m" consonant and k>h differentiation.

Through this article, it has been tried to determine the place and value of Zevkî and his *Divan* from Azerbaijani field in the light of the above-mentioned characteristics of Turkish literature.

Keywords: Azerbaijan Field, Zevkî, Zevkî's Divan.

Giriş

Azerbaycan edebiyatı, binlerce yıl geniş bir coğrafyada terennüm edilen kadim Türk edebiyatının önemli ve zengin bir koludur. Azerbaycan, gerek coğrafi gerekse kültürel birikim ve zenginliği ile Türkistan ve Anadolu arasında bir köprü vazifesi görmektedir (Akpinar, 1994, s. 17). Bu köprünün, Türk edebiyatının hüviyetini ortaya koymak için büyük önem taşıdığı bir gerçektir. Türk halklarının edebiyatları arasındaki münasebeti daha iyi anlayabilmek için Yaşar Karayev'in şu sözlerine dikkat kesilmek gerekir:

Turkish Studies

International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 12/15

“Umumiyetle Türk halklarının edebiyatları arasındaki akrabalık ve tipolojiden ‘alaka’ seviyesinde bahsetmek doğru değildir. Ortaklık ve varislik burada kök ve gövde, farklılık ise kol ve dal seviyesindedir. Öyle ya bütün Türk halkları şimdiki tarihi ve coğrafi arazilerde mesken salmadan önce de aslında aynı manevî, bedîî ve estetik mekânda yaşamışlardır. Ortaklık bu mekânda daima ilişkilerden güçlü olmuştur. Kültür ilişkileri burada daha çok genetik ilişkilerin türemesi ve devamı olarak ortaya çıkmıştır. Onların hepsinin temelinde ortak Türk özü, Türk ruhu ve amili, akraba etnik ve estetik program, kan ve gen hafızası, müşterek mecra ve tarihi ortam bulunmaktadır.” (Karayev, 1999, s. 20)

Türkiye’de, Azerbaycan edebiyatının doğuşu ve tekâmülü ile ilgili ilk defa Fuad Köprülü’nün (1993, s. 129) yaptığı araştırmalar yol gösterici olmuştur. Köprülü araştırmalarıyla Azerbaycan sahasında yetişmiş önemli şahsiyetleri ilim âlemine kazandırmıştır. Azerbaycan edebiyatında her yüzyılda büyük şairler yetişmiş ve özellikle şiir alanında şaheserleri ile neşv ü nema bulmuşlardır.

Azerbaycan edebiyatının kökeni tam olarak aydınlatılmış değildir. Sözlü edebiyat mahsulleri, bu konuda bazı fikirler verse de bu edebiyat sahasının sınırlarını çizmekten uzaktır. Bu sahada ilk yazılı ürünler ise Azerbaycan coğrafyasının İslamlaşmasından sonra verilmeye başlamıştır. Bundan sonra, özellikle 8. yüzyıldan itibaren, Arap edebiyatının Azerbaycan edebiyatı üzerinde etkili olduğu görülmüştür. Bu dönemde Arap dili ile yazan “mevali” denilen şairlerin varlığından bahsedebiliriz. Daha sonra ise özellikle 11. yüzyıldan itibaren, Selçukluların Azerbaycan’da hakimiyetinden sonra, Fars dili ile terennüm edilen bir edebiyat bu sahada hakim olmaya başlamıştır. Bundan sonra Farsça yazan Türk şairlerin dönemi başlamış ve Türk edebiyatı belli bir zaman bu minval üzere devam etmiştir. 12. yüzyılda yetişen önemli Azerbaycan şairlerinden bazıları, Katran-ı Tebrîzî, Hakanî-i Şîrvânî, Mehsetî-i Gencevî, Hatîb-i Tebrîzî ve Nizâmî-i Gencevî’dir (Şentürk ve Kartal, s. 76; Akpınar, 1994, s. 19). Bu şairler, yaşadıkları dönemde edebiyat dilinin Farsça olması sebebiyle Fars dili ile şiirler yazmışlardır. Şüphesiz bu dönemin en önemli şahsiyeti, yazdığı hamse ile tanınan Nizâmî-i Gencevî’dir.

“13. yüzyıldan itibaren Harzemşahların, Moğolların daha sonraları Timurluların Azerbaycan sahasına kadar inmeleri, buralarda yayılmaları, ister istemez yeni yeni Türk boylarının buralarda yerleşmelerine, dolayısıyla kendilerinden önce buralarda yerleşmiş olan Türklerin sayılarını arttırmaya yararmıştır.” (Akpınar, 1994, s. 20) Bundan dolayı Azerbaycan sahasında, 13. yüzyıldan sonra Türkçe eserlerden de bahsedilmeye başlanmıştır. Hüsâm adlı bir yazarın Farsça-Türkçe manzum lügat kitabı *Tuhfe-i Hüsâm* ve Nahçivânî’nin *Es-sihâhü'l-Acemiyye*’si ve *İbn-i Mühennâ Lügati*’nde Azerî lehçesine yer verilmesi, buna örnek olarak gösterilebilir (Akpınar, 1994, s. 20).

14. yüzyıla geldiğimizde, Farsçanın yavaş yavaş etkisinin azaldığı görülmektedir. Bu dönemde, Hasanoğlu mahlaslı bir şair tarafından Türkçe şiirler yazıldığı Fuad Köprülü tarafından tespit edilmiştir (Köprülü, 1337, s. 81). *Devletşâh Tezkiresi*’nden öğrendiğimiz kadarıyla Hasanoğlu, o dönemde hem Azerbaycan’da hem de Anadolu’da meşhur bir şairdir (Browne, 1901, s. 221). Sadece Azerbaycan edebiyatının değil aynı zamanda Türk edebiyatının büyük şahsiyetleri bu yüzyılda yetişmiştir. Bunların başında, Hurufiliğin en önemli temsilcisi, Azerbaycan, İran, Anadolu ve Balkan coğrafyalarında etkili olmuş bütün Türk edebiyatının en lirik şairlerinden biri olan Nesîmî gelir. 14. yüzyılın diğer önemli isimleri ise; devrin sufi şairleri arasında geniş şöhret kazanan, Nevâî’nin üzerinde bile etkisi olan ve Türkçe tuyuğ ve gazeller yazan Kâsım-ı Envâr (Akpınar, 1994, s. 23), ve Sivas’ta kadılık, vezirlik ve hükümdarlık yapan, çok yönlü kişiliği ile dikkat çeken âlim şair Kadı Burhaneddin’dir.

Turkish Studies

15. yüzyıl Azerbaycan coğrafyasında güçlü Türk devletlerinin kurulmasıyla Azerbaycan edebiyatı için oldukça verimli bir dönem başlamıştır. Bu dönemde Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Safevi devletlerinin himayesinde büyük edebi şahsiyetler yetişmiştir. Bunların başında, Karakoyunlu hükümdarı Cihanşah, Hatâyî (Şah İsmail değil), Azerbaycan'dan Anadolu'ya geldikleri rivayet edilen Acem Hâmidî ve Habîbî'dir.

16. yüzyılda Azerî şairleri etkileyen en önemli isim, 15. yüzyılda yaşayan, Herat'ta Çağatay ekolünü kuran Ali Şir Nevâî olmuştur. Ali Şir, hem Osmanlı hem de Azerî sahasında tanınan, şiirde üstat kabul edilen bir şahsiyettir. 16. yüzyıl, Türk dünyasında mezhepsel ve siyasi kırılmaların yaşandığı bir dönem olarak görülmektedir. Bu yüzyılda meydana gelen söz konusu kırılmalar Türk edebiyatında da bazı değişimlere sebep olmuştur. 16. yüzyılın kuşkusuz en mühim şahsiyeti, devlet adamlığının yanında edebi şahsiyeti ile de gerek Azerbaycan-İran coğrafyasında gerekse Anadolu'da etkili olmuş, lirik şiirler yazan Hatâyî mahlaslı Şah İsmail'dir. "Şâh İsmâîl, Azerbaycan edebiyatında Şîlik lirizminin kurucusu olarak kabul edilir." (Akpınar, 1994, s. 26) Bu yüzyılda, Türk edebiyatının üstün yetenekli âlim şairi, üç dilde, Türkçe-Arapça ve Farsça, şiir yazan ve Fuzûlî mahlasını kullanan Mehmed b. Süleyman yetişmiştir. Fuzûlî, Türk edebiyatının bütün sahalarını, özellikle Osmanlı ve Azerî sahasını, 16. yüzyıldan itibaren etkisi altına almaya başlamış ve kaleme aldığı eserlerle Türk edebiyatını yüksek bir dereceye çıkarmıştır. Başlangıçta ana dili Azerbaycan Türkçesi ile şiirler yazan, daha sonra Bağdat'tan İstanbul'a gelerek Osmanlı sahasına ünsiyet sağlayan Basîrî (Kartal, 2006), doğum ve ölüm tarihleri bilinmeyen ancak 15-16. yüzyıllarda yaşadığı tahmin edilen Türkçe ve Farsça divanları olan önemli Azerî şairlerinden Kışverî (Kahramanov, 2004) yine 16. yüzyılın diğer önemli şairleri arasında zikredilmelidir.

17. yüzyılda, Azerbaycan edebiyatı özellikle siyasi istikrarsızlık sebebiyle geçmiş yüzyıllara nazaran daha sönük bir dönem geçirmiştir. "17-18. asırlarda Azerbaycan'da merkezi devletin zayıflaması, iç savaşlar, Azerbaycan'da siyasi güç kazanmak için İran'la Osmanlı Devleti arasında süren mücadeleler, edebiyatın gelişmesini de etkilemiştir." (Muhtaroglu, 2002, s. 156) Bu devirde özellikle şiir, Şîliğin Safevî yorumunu (gulat) yaymak için bir vasıta olarak kullanılmıştır (Macit, 2007, s. 226). Buna rağmen Ali Şir Nevâî ve Fuzûlî tesirinin bu yüzyılda da devam ettiği söylenebilir. Fuzûlî'ye yazdığı nazirlerle tanınan Tebrizli şair Kavsî, Azeri ve Osmanlı şairleri ile Hindistandaki İranlı şairleri etkisi altına alarak Sebki Hindî tarzının yayılmasını sağlayan, dönemin "melikü'ş-şu'ara"sı Saib-i Tebrîzî 17. yüzyılın önde gelen şahsiyetleridir (Akpınar, 1994, s. 30).

Yukarıda, 17. yüzyıla kadar genel hatlarıyla vermeye çalıştığımız Azerbaycan edebiyatının bazı tipik özellikleri göze çarpmaktadır. Bunların başında bu sahada yazılan eserlerin birçoğunun iki dilli, Türkçe-Farsça, olduğunu belirtmeliyiz. Ayrıca Azerbaycan ve İran coğrafyasında özellikle 16. yüzyıldan sonra yaşanan siyasi ve mezhepsel kırılma edebiyatımıza da yansımıştır. Bu kırılmadan hareketle 16. yüzyıldan sonra yazılan edebi mahsüllerin fazlasıyla Şîlik propagandası içermesi anlaşılır bir durumdur. Yine bu dönemde, Hurufîlik gibi heterodoks yaklaşımların şairler üzerinde hâlâ tesirli olması dikkate değer başka bir husustur.

1. Zevkî'nin Hayatı, Eserleri ve Edebi Kişiliği Üzerine Tespitler

1.1. Hayatı

Bugün elimizde, Zevkî hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır. Türkçe kaynaklarda, *Kâmûsu'l-A'lâm* dışında, Zevkî'nin hayatına dair herhangi bir bilgeye rastlanmamaktadır.¹

¹ *Tuhfe-i Nâilî*'de, Zevkî mahlaslı bir şairden bahsedilmektedir. Asıl ismi Recâî-zâde Mehmed Celâl Bey olan bu şair 19. yüzyılda yaşadığı için tezminin konusu olan Zevkî mahlaslı şairle hiçbir ilgisi yoktur. Bkz. Tuman, Mehmet Nâil (2001). *Tuhfe-i Nâilî*. Haz. Cemal Kurnaz, Mustafa Tatçı. Ankara: Bizim Büro Yay.

Kâmûsu'l-A'lâm'da Zevkî mahlaslı iki şairden bahsedilmektedir. Söz konusu kaynakta, bu şairler hakkında şunlar kayıtlıdır:

“ İnan şuarasından iki zatın mahlasıdır. Birincisi (Muhammed Emin) Türkman taifesinden olup, Kâşân'da mutavattın bulunmuş ve bir müddet Horasan ve Irak ve Farisi'de seyahat etmiştir... İkincisi an-asl Erdestanlı olup İsfahan'da yaşamış ve 1045 tarihinde vefat etmiştir. Mürettep divanı vardır.....” (Sami, 1996 s. 2229)

Ferheng-i Suhenverân (Hayyampur, 1340. s. 215-216) adlı Farsça bibliyografik eserde, on yedi adet Zevkî mahlaslı şair kayıtlı olup bunların hangi tezkirelerde geçtiği belirtilmiştir. Zevkî mahlasının geçtiği bazı tezkireler; *Tezkire-i Nasrâbâdî* (Nasrâbâdî, 1361), *Âteş-gede-i Âzer* (Lutf Ali Beg, 1336), *Tuhfe-i Sâmî* (Sam Mirza-yı Safevî, 1314), *Tezkire-i Riyâzü'l-ârifîn* (Kulihan, t.y.) ve *Mecma'u'l-havâs'* (Sadık Bey Afşar, 2008). *Ferheng-i Suhenverân*'da adı geçen *Tezkire-i Nasrâbâdî* ve *Tezkire-i Riyâzü'l-ârifîn* dışındaki bütün tezkirelerde ve *Kâmûsu'l-A'lâm*'da Zevkî hakkında aynı bilgilerin verildiği görülmektedir. Ancak *Tezkire-i Nasrâbâdî*'de (Nasrâbâdî, 1361, s. 275- 276) Zevkî-i Erdestânî'nin Hekim Şifâî tarafından hicvedildiği ve şairin bozuk, kötü şiirlerinin olduğu kayıtlıdır. Ayrıca *Tezkire-i Riyâzü'l-ârifîn*'de (Kulihan, t.y., s. 70- 191) bütün bu bilgilere ek olarak, Zevkî (Zevkî-i Erdestânî) için; eğitim görmediği, derviş meşrep, ehl-i talep ve (Safevî Dönemi şairlerinden) Hekim Şifâî'ye muasır olduğu kayıtlıdır.

Farsça kaynakların dışında, *Ez-zarîa* (Tahrânî, t.y., s. 549-51) adlı Arapça kaynakta Zevkî mahlaslı şairlere rastlanmaktadır. Söz konusu eserin 9. cüzünde mahlasları zikredilen şairlerin ortak yönü Şî mezhebine mensup olmalarıdır. Bu bölümde Zevkî mahlaslı 8 şairden bahsedilmiş olsa da makalemize konu olan Zevkî hakkında sarih malumat elde edilmemektedir.

Yukarıda verdiğimiz biyografik bilgiler, bugün elimizde bulunan *Zevkî Divanı*'nın hangi Zevkî'ye ait olduğunu tespit etmek için yeterli değildir. Ancak Zevkî'nin Osmanlı tezkirelerinde yer almaması, şiirlerinden anladığımız kadarıyla Şî mezhebine bağlı olması ve özellikle Azerbaycan Türkçesi ile şiir yazması Anadolu dışında yaşadığını göstermektedir. Bu noktada, kaynaklarda adı geçen birçok Zevkî mahlaslı şairin arasında mürettep divanı olduğu belirtilen ve yine kaynaklarda ölüm tarihi H. 1045 şeklinde kayıtlı olan Zevkî-i Erdestânî'nin dikkate alınması gerekmektedir. Çünkü elimizdeki *Zevkî Divanı*'nın sonunda H. 1095 tarihi kayıtlı olup bu kayıt *Divan*'ın daha sonra istinsah edilmiş olma ihtimalini güçlendirmektedir.

1.2. Zevkî'nin Eserleri

Yaptığımız araştırmalar neticesinde, *Musîbet-i Hazret-i Zehrâ* adlı bir eserin Zevkî mahlaslı bir şair tarafından kaleme alındığını tespit ettik. Zevkî'nin hayatı hakkında kesin bilgilere sahip olamadığımız için bu esere temkinli yaklaşmanın faydalı olacağını düşünmekteyiz. Ancak *Zevkî Divanı*'ı ile *Musîbet-i Hazret-i Zehrâ* karşılaştırıldığında her iki eserin de samimi bir Şî mensubu şair tarafından yazıldığı, yine her iki eserde kullanılan dilin ve üslubun birbirine çok benzediği göze çarpmaktadır.

Musîbet-i Hazret-i Zehrâ, taş baskı bir eser olup İran Cumhuriyeti Kütüphanesinde “2622339” numarada kayıtlıdır. Eserin bazı sayfaları eksik olmakla birlikte ilk sayfasında 1342 tarihi yer almaktadır. *Musîbet-i Hazret-i Zehrâ* muhteva bakımından maktel türüne benzemekle birlikte şeklen farklı nazım biçimlerinin yer aldığı manzum bir eserdir. Bu yönüyle bir divan hüvyeti gösterse de işlediği konu itibarıyla maktel türüne dahil edilebilir. *Musîbet-i Hazret-i Zehrâ*, muhteva bakımından Hz. Peygamber'in vefatı ile başlayan Hz. Hüseyin'in şehit edilmesi ile son bulan zaman dilimini anlatmaktadır. Eser, kahramanların (Hz. Fatma vd.) ağzından söylenmiş şiirleri ihtiva eden “nevha” adlı bölümlerden müteşekkildir.

1.3. Zevkî'nin Edebi Kişiliği Üzerine Tespitler

Hayatı hakkında kesin bilgilere ulaşamadığımız için, Zevkî'nin edebi kişiliğini sadece *Divan*'ındaki şiirlerden tespit edebilmekteyiz. Zevkî, kaleme aldığı sufîyane şiirlerle mutasavvıf bir hüviyete sahip olduğunu göstermektedir. Zevkî'nin hemen her şiirinde tasavvufî unsurları müşahade etmek mümkündür. Bu tasavvufî unsurlar, şair tarafından yer yer dini terimlerle de mecz edilerek ifade edilmiştir. Zevkî'nin amacı şiir yazmaktan çok tasavvufî umdeleri terennüm etmektir. Elbette ki bunu yaparken şiir sanatının, ölçü ve kafiye gibi, imkânlarından faydalanmıştır.

Zevkî'nin herhangi bir tarikatın müntesibi olup olmadığı bilinmemektedir. Ancak şiirlerinden anladığımız kadarıyla ehl-i tarik olması kuvvetle ihtimaldir. Çünkü şiirlerinde bir tarikata girmeyi salık vermektedir. Aşağıdaki beyitler bu konuda fikir verebilir:

- Bir tarikat bulgılan [u] tâ ki vire Hak'dan nişân
Tîr-i hevâ vü hırta sen cân ü dilün itme hedef (G. CCLI/8)
Ârif-i esrâr-ı şer' ol bulgılan bir tarîk
Göstere râh-ı hidâyet uymağıl güm-râha sen (G. CCCXCVI/8)
Hâdi-i râh-ı tarîkat bulgılan iy ehl-i dîn
Tâ yitüre cânunı ma'nîde ışkun Şâhına (G. CDXLII/4)
Er-refîk sümme't-tarîk didi Resûl-i kibriyâ
Bulmuşam pîr-i tarîkat yâr-ı rehber yalleli (G. DXXVII/7)

Zevkî'nin rind meşrep bir şair olduğu, şiirlerinden açıkça anlaşılmaktadır. Ona göre, sâkî elinden bade (mey) yani aşk şarabı içmeyen kişi doğru yolu bulamaz, gerçek bir âşık da olamaz. Şairin bu noktada bahsettiği "aşk" hâkim tema olan tasavvuf ile ilişkili "ilahi aşk"tır. Yukarıda tespit edilen durum birçok şiirde tekraren terennüm edilmiştir:

- İçmişem şarâb-ı şevki bulmuşam tarîk-i zevki
Ki şerâr-ı ıška Zevkî yanmaga pervâne geldüm (G. CCCLXXV/1)
Fenâ mülki için endîşe çekmez
Kim ola Hazret-i Mevlâ'ya âşık (G. CCLXXII/5)
Terk idüp cân ü cihân virgil gönül Allâh'a sen
Âşık isen kalmagılan mal ü mülk ü câha sen (G. CCCXCVI/1)

Zevkî'ye göre "âşık" ya da "ârif" kişi, bu dünyadan elini eteğini çekmiş, ilahî sırlara malik, "fenafillah"a ermiş "insan-ı kâmil"dir. Aslında onun "âşık" ve "ârif" tarifî aynı zamanda kendisini de işaret etmektedir:

- Allâh rızâsını diler ârif [ü] kâmil
Matlûb degüldür ona bu dünya vü ukbâ (G. XV/6)
Ma'ni-i ışk-ı ilâhî kesb it maşûkdan
Kâmil itmez ma'nini bil lafz-ı ayn ü şîn ü kâf (CCL/5)
Tâ içmişem ışkun meyin hayrân-ı dîdâr olmuşam
Nefy-i vücûd-ı gayr idüp ser-tâ-kadem yâr olmuşam (G. CCCLVIII/1)

Oldum visâlün âşıkı rahm eylegilen dilberâ

Mecnûn gibi ıskında ben nâm ü nişânı n'eylerem (G. CCCLXXII/2)

Zevkî'nin edebi kişiliğini oluşturan önemli unsurlardan biri de kuşkusuz Şîliktir. Şiirlerindeki güçlü Hz. Ali vurgusu, onun samimi bir Şîi olduğunu göstermesi yanında mezhepsel propoganda izlerini de barındırmaktadır. Zevkî birçok şiirinde Hz. Ali'den ya da onun soyundan gelen kişilerden sitayiş ile söz etmektedir. Bu yaklaşımının yanında Hz. Ali dışındaki halifeleri eleştirmesi, Şîi fikir ve inancının Zevkî'nin şiir dünyasında müessir olduğunu göstermektedir. Aşağıdaki beyitler Zevkî'nin mezhepsel tavrını açıkça göstermektedir:

Dimek Allâh Muhammed eylemez dîni dürüst

Bî-imâmet bil olur cümle şehâdât galat (G. LIV/3)

Çekmegil endîşe-i rûz-ı hisâbı Zevkiyâ

Şâfi-i rûz-ı cezâdur çün Alîyyü'l-Murtazâ (G. XVI/15)

Gül gibi açıl gonce sıfat teng-dil olma

Allâh Muhammed Ali feryâduna yitsün (G. CD/2)

Dâhil isen mescide olmak dahi bed-ter olur

Hîş-i Peygamber itmez Bekr ü Ömer Osmân'a nef' (G. CCXXXIII/7)

Zevkî'nin dikkat çeken bir özelliği de nasihat veren didaktik mahiyette şiirler yazmasıdır. Zevkî, bazı şiirlerinde Şîa fikrini ve tasavvufî umdeleri bir nasihat havasında terennüm etmektedir ki bu da onun şiirlerinin didaktik yönünü göstermektedir. Özellikle emir kipini kullandığı bu şiirlerde onun mutasavvıfane kişiliği didaktik bir üsulla birlikte müşahade edilmektedir:

Kût-i bînîşi zâyi itme *kel en'âmsan*

Ârif olup eylegil ahvâlile etvâra seyr (G. CXVII/9)

Hâb-ı gafletden uyan bir lahzaî iy bî-haber

Fikr kıl ahvâlüne kim fırsatun elden gider (CXVIII/1)

Câhil olma ilm ü dîn tahsîl eyle ârif ol

Ger sana kesb-i kemâl itmek cihânda şakkdur (CXLV/7)

Gel fakr mektebine ohıgil ilm-i ma'nî

İlm-i yakîn tahkîk evrâk-ı remle sığmaz (CLI/3)

Saykal-ı ışk urup zeng-i cehâletden arıt

İster isen kim ola matla-ı envâr dilün (CCLXXVII/2)

Zevkî'nin edebi kişiliğinin teşekkülünde etkili olan diğer bir unsur da Hurufiliktir. Zevkî'nin Hurufî olup olmadığı bugünkü bilgilere göre tespit edilemez. Ancak *Divan*'da yer alan 134. gazel bize bu noktada bazı ipuçları vermektedir. Söz konusu şiir Nesîmî'nin bir gazeline nazire olup gazelin makta beytinde Hurufiliğin kurucusu "Fazlu'llâh"ın ismi geçmektedir. Beyit aşağıda verilmiştir:

Terk eyle mâsivânı dâyimâ olgıl halâs

Zevkiyâ bah gön[ü]lün şehrinde **Fazlu'llâh**[1] gör (G. CXXXIV)

Turkish Studies

Ayrıca Zevkî'nin şiirlerinde kullandığı motiflerden hareketle onun Hurufilikten ciddi manada etkilendiğini söylemek yanlış olmaz. Bu motiflerin başında “yüz” ve yüzdeki “7 hat” gelmektedir. Özellikle “yüz”ün mushafa benzetilmesi bu hususa örnek teşkil etmektedir. Sevgilinin yüzünün mushaf olarak okunması klasik şiirde çokça kullanılan bir mazmundur. Ancak buna ilahî bir sırrın atfedilmesi, Hurufilik tesirini açıkça göstermektedir:

Cemâli mushafın yârun ohıyup ârif-i sırrem
Meni iy zâhidâ ekmeş özün tek sanma ki kûrem (G. CCCLXV/3)
Mushaf-ı Hak'san yüzünden ohıram seb'u'l- mesân
Göz getürme Zevkiyâ hüsnî çü Kur'ân'dur sana (G. III/9)

“Seb'ul- mesân” Hurufilikte yüzdeki “7 hat”ta vurgu yapmak için çokça kullanılmıştır. *Zevkî Divanı*'nda “7 hatt” ın geçtiği bazı beyitler aşağıda verilmiştir. Bu beyitler Zevkî'nin Hurufî terminolojiye hâkim olduğunu göstermesi bakımından önemlidir:

Yüzünden ohıgil Zevkî bugün sen âyet-i seb'a
Cemî-i ilm-i esmâya olasan ârif [ü] dâna (G. VI/7)
Yüzünde ben yeddi hatı seb'u'l-mesânî ohıram
Tahkîk-i ma'nî eyleyüp ârif-i esrâr olmışam (G. CCCLVIII/14)
Bu yeddi uzv-ı zâhiri itgil delâlet Hak'a sen
Etvâr-ı seb'anı görüp rûhuñ bula izz ü şeref (G. CCLI/6)

Zevkî, birçok şiirinde Hurufiliğin klasik şiire yansıyan motiflerini kullanmaktan uzak durmamıştır. Bu durum, onun içinde bulunduğu edebî geleneğin ve yaşadığı coğrafyanın batınî ilimlerle olan yakınlığından kaynaklanmaktadır. *Zevkî Divanı*'nda Hurufiliği çağrıştıran terimlerin bazıları şunlardır: *İstivâ, Yâsin ve Tâhâ, Nokta, Mi'râc, Fazl, Fazlu'llâh*.²

Zevkî'nin edebî kişiliğini tespit etmek için Azerbaycan sahasında yetişmiş aynı zamanda Türk edebiyatının en lirik şairlerinden sayılan Nesîmî'ye bakmak gerekmektedir. Çünkü Zevkî, Hurufiliğin en önemli temsilcisi olan Nesîmî'nin gazellerine 64 tane nazire yazmıştır. Zevkî'nin Nesîmî'ye bu kadar fazla nazire yazması, Nesîmî'nin onun edebî kişiliğine etkisini açıkça göstermektedir. Bu bağlamda Zevkî'yi sıkı bir Nesîmî muakkibi olarak değerlendirmek yanlış olmaz. Aşağıda Zevkî'nin nazire olarak yazdığı bazı gazellerin matla beyitleri verilmiştir:

Model şiir (Nesîmî)³:
Şol temâm aynun yüzünden çünki ref oldı nikâb
Zulmetün devrânı geçdi âhir oldı âfitâb
Nazire (Zevkî):
Dilberüm lutf eyleyüp serpdi cemâlinden nikâb
Sanasan burc-ı hamelden tâli itdi âfitâb (G. XXVII/1)

² *Zevkî Divanı*'ndaki Hurufilik unsurlarına aşağıdaki bölümlerde ayrıca değinilecektir.

³ Çalışmamızda *Nesîmî Divanı* ile ilgili şu eser kullanılmıştır: Ayan, Hüseyin (2014). *Nesîmî Hayatı Edebî Kişiliği Eserleri ve Türkçe Divanının Tenkitli Metni*. Ankara: TDK Yayınları.

Model şiir:

Çün meni bezm-i ezelden eyledi ol yâr mest
Ol cihetden görünür bu çeşmüme deyyâr mest

Nazire:

Câm-ı ıskından beni çün eyledi ol yâr mest
Ol cihetden birliğine eyledüm ikrâr mest

(G. XLVII/1)

Model şiir:

Mana sensüz cihân iy cân gerekmez
Visâlü'n var iken hicrân gerekmez

Nazire:

Bana sensiz cihânda cân gerekmez
Bu âlem sensiz bin cânân gerekmez

(G. CLVII/1)

Zevkî'nin edebi kişiliğine tesir eden diğer bir şair de Fuzûlî'dir. 16. yüzyılın hatta bütün Türk edebiyatının en lirik şairi olarak kabul edilen Fuzûlî, birçok klasik şairi etkilemiştir. Zevkî de Fuzûlî'nin gazellerine 18 nazire kaleme alarak ondan etkilendiğini göstermektedir. Aşağıda Zevkî'nin Fuzûlî'nin şiirlerine yazdığı bazı gazellerin matla beyitleri verilmiştir:

Model şiir (Fuzûlî)⁴:

Yâ Rab hemîşe lutfunu kıl reh-nümâ bana
Gösterme ol tarîki ki yetmez sana bana

Nazire (Zevkî):

Yâ Rabb hemîşe ıskunı it reh-nümâ bana
Göstergil ol tarîki ire kim sana bana

(G. XI/1)

Model şiir:

Kıl sabâ gönlüm perîşân olduğın cânâne arz
Sûret-i hâlin bu vîrân mülkün et sultâne arz

Nazire:

İt sabâ gönlüm perîşân olduğın dil-dâra arz
Hâl [ü] ahvâlüm benüm eyleğilen yâra arz

(G. CCIX/1)

Zevkî'nin şiirlerinde dikkati çeken bir unsur da çokça kullandığı iktibaslardır. İktibas, edebî bir terim olarak sözü, ayetlerden veya hadislerden alınan ifadelerle süsleyerek anlamı kuvvetlendirme sanatıdır (Tahirü'l-mevlevî, 1994, s. 61). Genellikle Hurufî ya da Hurufilikten etkilenmiş klasik şairlerde bir üslup özelliği olarak karşımıza çıkan iktibas, Nesîmî'nin şiirlerinde çokça görülmektedir. Bunun en önemli sebebi, Hurufilerin, kendi felsefelerini inandırıcı hale getirmek ve bu yolla, Nesîmî örneğinde olduğu gibi, şiir vasıtası ile propaganda faaliyetlerini daha

4 Çalışmamızda *Fuzûlî Divanı* ile ilgili şu eser kullanılmıştır: Tarlan, Ali Nihat (2011). *Fuzûlî Divanı Şerhi*. Ankara: Akçağ Yayınları.

sağlam bir zemine, *Kur'an* ve hadis zeminine, oturtmaktadır. Ayrıca Zevkî'nin şiirlerinde çokça iktibas kullanması, onun ayet ve hadislere aynı zamanda Arapça'ya vukufiyetini de göstermektedir. *Zevkî Divanı*'nda 69 ayrı iktibas kullanılmış olup bunlardan bazıları örnek beyitlerle aşağıda verilmiştir:

Esrâr-ı küntü kenzen izhâr eyleyüben	
Gönlümde buldum onı genc-i girân gerekmez	(G. CLXXIII /7)
Cism ü cân u akl u dînden geçmiş merdâne-veş	
Mushaf-ı hüsninden onun ohıdum çün <i>kul kefâ</i>	(G. IX/8)
Zevkiyâ Şâh-ı Necef'den istegil imdâd sen	
Zât-ı Hak'dan nâzil oldu şânına çün <i>hel etâ</i>	(G. IX/9)
Rişte-i <i>hablü'l-metîndür</i> kâkülün her turesi	
Cân kılır kurbân bu yoldan âşık-ı şeydâ sana	(G12/7)
Zulmeti ref itdi dilden nûr-ı envâr-ı celâl	
Keşf oldu cümle sırr-ı <i>alleme'l-esmâ</i> bize	(G. CDLXV/4)
Halka-i bezm-i ezelde mest-i câm-ı ışk olup	
Kim <i>elestü rabbiküm</i> ervâha Hak itdi hitâb	(GXXVIII/9)
<i>Mûtu kable en-temûtû</i> söyledi hayrû'l-enâm	
Varı evvel yoh idüp âhirde var itmek gerek	(G. CCLXXXI /2)
Ayet-i <i>nahnü kasemnâ</i> ohuyup teslim ol	
İrişür rızkun dem-â-dem itme izhâr ihtiyâc	(G. LX/2)

Hurufî şiir geleneğinin, Nesîmî örneğinden hareketle söyleyebiliriz ki, en tipik özelliği olarak göze çarpan iktibas sanatı, Zevkî'nin şair yönünü aydınlatmamız için önemli bir rehber olmuştur. Buna ek olarak, Zevkî'nin bir Nesîmî takipçisi olması, ortaya koyacağımız tezlere yardım etmektedir. Bu bağlamda, Nesîmî için kullanılan "Kur'an Şairi" ifadesini Zevkî için de kullanmak hiç de yanlış olmayacaktır. Ancak Nesîmî'nin *Kur'an*'a olan vukufiyetinin yanında iktibas ettiği ayet ya da hadisleri, edebî bir dil ve yüksek bir lirizm ile şiirde kullanması, onu diğer şairlerden ayırmaktadır. Zevkî, iktibas ettiği ibare sayısı bakımından Nesîmî'ye ulaşmış olsa bile, onun bu ibareleri Nesîmî kadar etkili ve sanatsal kullandığını iddia etmek mümkün değildir.

Zevkî, Farsçayı şiir yazacak kadar iyi bilen bir şairdir. *Divan*'da Türkçe şiirlerin yanında 38 tane de Farsça şiir mevcuttur. Bu şiirler de Türkçe olanlar gibi sufiyane şiirlerdir. Zevkî, Farsça şiirlerinde de tasavvufî konuları işlemiştir.

2. Nüsha Tavsifi

Bugünkü bilgilerimize göre tek nüshası (ünik nüsha) bulunan *Zevkî Divanı*, Paris Milli Kütüphanesi El Yazmaları Bölümü'nde "Supplément turc 733 (cote)" numarada kayıtlıdır. 168 varaktan meydana gelen *Divan* kahverengi kabartma deri kaplama olup 23,5 × 14,5 cm. ebatlarındadır. Eserin künyesinde H. 1098/ M. 1687-1688 (muhtemelen istinsah) tarihi göze çarpmaktadır. Yazmanın ilk sayfasında ise başka bir kayıt (muhtemelen temellük kaydı) görülmektedir. Bu kayıtta "ve kad duhile fi-silki efkârü'l-verâ Yûsuf Efendi sene 1143" ibaresi yazmaktadır. Ayrıca eserin son bölümünde iki farklı tarih kaydı görülmektedir. Ancak bunlar Farsça yazılmış olup mürekkebi silindiği için tarafımızca tam olarak okunamamıştır.

Eserin tamamında nestalik yazı çeşidi kullanılmış olup her sayfasında 16 satır yazı mevcuttur. Yazma eserin derkenarlarında, başında ve sonunda hem Türkçe hem de Farsça şiirler yer almaktadır. Ayrıca *Divan*'ın son sayfasında, Hz. Ali'den rivayet edildiği söylenen ve Farsça yazılmış bir fal metni de mevcuttur.

3. Zevkî Divanı'nın Şekil Özellikleri

3.1. Nazım Şekilleri

3.1.1. Gazel

“Bir edebiyat terimi olarak ilk beyti kendi içinde, diğer beyitlerin ikinci mısraları ilk beyitle kafiyeli olmak üzere genellikle beş ile dokuz beyit arasında yazılan nazım biçimidir.” (Saraç, 2007, s. 47) Zevkî'nin mürettep divanında en çok kullanılan nazım şekli gazeldir. *Divan*'da toplam 539 Türkçe gazel yer almaktadır. Eserin tertibi, klasik divan tertibinden biraz farklı olup *Divan*'da kaside nazım şekliyle yazılmış şiir bulunmamaktadır. Şair, divanına tevhit türünde bir gazel ile başlamış ve eserin hemen sonuna kadar sufîyâne (arifâne) gazeller yazmıştır.

Divan'daki gazellerin beyit sayısı ile ilgili herhangi bir ölçüden bahsedemeyiz. Gazellerin çoğu 9 beyitten oluşurken bazı gazelerde bu rakamın 21'i bulduğu görülmektedir. *Zevkî Divanı*'ndaki gazellerin sadece 3 tanesi 5 beyitten oluşmaktadır.

Zevkî Divanı'nda 2 adet musammat ve Farsça-Türkçe olmak üzere mülemma gazel bulunmaktadır. Bunların yanında, *Divan*'da biri derkenarda olmak üzere 2 adet de nâ-tamam gazel yer almaktadır. *Zevkî Divanı*'nın başında, sonunda ve derkenarlarında yer alan Farsça şiirlerin 30 tanesi de gazel nazım şekli ile kaleme alınmıştır.

3.1.2. Müstezat

Arapça “ziyâde” kökünden türeyen müstezâd “arttırılmış” manasına gelir (Devellioğlu, 2012, s. 881). “Bir edebiyat terimi olarak ise gazelden türetilen ve mısralarının birisi uzun birisi kısa olmak üzere belli vezinlerle yazılan nazım biçimidir.” (Saraç, 2007, s. 68) *Zevkî Divanı*'ndaki şiirlerden sadece bir tanesi müstezat nazım şekli ile yazılmıştır. Söz konusu müstezat, “*Mef'ûlü mefâ'ilü mefâ'ilü mefâ'ilü / Mef'ûlü mefâ'ilü*” kalıbı ile yazılmış olup bu şiirde Zevkî hemen her şiirinde olduğu gibi tasavvuf konusunu işlemiştir.

3.1.3. Murabba

“Murabba, değişik sayıda bentlerden oluşan ve her bendi aruzun aynı kalıbıyla yazılıp kuralına göre kafiyelendirilen dörder mısradan meydana gelen nazım şeklinin adıdır.” (Cengiz, 1986, s. 295) *Zevkî Divanı*'nda, murabba nazım şekliyle kaleme alınmış 7 tane manzume vardır. Murabbaların hepsi murabba-i mütekerrir şeklinde yazılmıştır. Bunlardan 4 tanesi 5, 2 tanesi 9, 1 tanesi ise 7 bentten müteşekkildir. Zevkî, murabbalarında daha çok ilahî aşk konusunu işlemekle birlikte bazılarını hâkimane tarzda kaleme almıştır.

3.1.4. Muhammes

Arapça “hams ya da hums” kökünden türeyen “muhammes”, klasik şiirde beş mısralık bentlerin oluşturduğu nazım şeklidir (İpekten, 2008, s. 95). *Divan*'da kullanılan musammatlardan biri de muhammes nazım şeklidir. *Zevkî Divanı*'nda 7 adet muhammes vardır. Bunların hepsi muhammes-i mütekerrir olarak kaleme alınmış olup yine her biri 5 bentten müteşekkildir. Şair, söz konusu muhammeslerin hepsinde mahlasını kullanmıştır. Muhammeslerde işlenen konular, divanın geneline uygun olarak tasavvuf, ilahi aşk, sevgili, meyhane vb. konulardır.

3.1.5. Müseddes

Bir edebiyat terimi olarak müseddes, aynı vezinde altı mısradan oluşan bentlerin birleşmesiyle meydana gelen nazım şeklinin adı olup genellikle 5-7 bent arasında yazılıdır (İpekten, 2008, s. 103). *Zevkî Divanı*'nda 1 adet şiir müseddes nazım şekli ile kaleme alınmıştır. Söz konusu müseddes-i mütekerir, varak 153a'da yer almakta olup 8 bentten müteşekkildir.

Yukarıda verdiğimiz bilgiler ışığında, *Zevkî Divanı*'nda 539 gazel, 7 murabba, 7 muhammes, 1 müseddes ve 1 adet de müstezat olmak üzere toplam 555 Türkçe şiir olduğu tarafımızca tespit edilmiştir.

Ayrıca *Zevkî Divanı*'nda 38 adet Farsça şiir mevcuttur. Bu şiirleri nazım şekilleri bakımından değerlendirdiğimizde, 30'unun gazel, 4'ünün rubai ve 2'sinin de muhammes olduğu görülmektedir. Bunların dışında *Divan*'da 2 adet Farsça nazım yer almaktadır.

4. *Zevkî Divanı*'nda Ahenk Unsurları

4.1. Vezin

Zevkî Divanı'nda, 7 ayrı aruz bahri ve 16 ayrı kalıp kullanılmıştır. Zevkî'nin aruz veznini kullanmada başarılı olduğunu iddia etmek güçtür. Birçok şiirinde aruz kusurlarına, özellikle de zihafa çokça düşen şairin bu vezni kullanmada zorlandığı açıkça görülmektedir. Ayrıca *Zevkî Divanı*'nda aruzun yanında, hece ile yazılmış daha çok halk deyişlerine benzeyen 2 adet şiir de mevcuttur. Bu şiirlerin Zevkî 'ye aidiyeti noktasında tereddütlerimiz vardır.

Zevkî'nin en çok kullandığı aruz kalıbı Remel bahrinin “*Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilün*” kalıbıdır. *Divan*'da yer alan şiirlerin %55.2'sinin bu kalıp ile yazıldığı tespit edilmiştir. Bu kalıbın Türk şiirinde en çok kullanılan aruz kalıbı olduğu düşünülürse Zevkî bu anlamda geleneğe bağlı kalmıştır. Zevkî'nin en az tercih ettiği aruz kalıbı ise Hafif bahrinin “*Fe'ilâtün Mefâ'ilün Fe'ilün*” kalıbı olmuştur. Şair, bu vezinle sadece bir gazel yazmıştır.

Zevkî Divanı'nda aruz vezninin kullanımı ile ilgili aksaklıkları aşağıdaki başlıklarda değerlendirebiliriz:

4.1.1. Zihaf

Bir aruz terimi olarak zihaf, uzun okunması gereken hecelerin kalıba uydurmak için kısa okunması anlamında kullanılmaktadır (Saraç, 2007, s. 215). Zevkî'nin şiirlerinde zaman zaman zihafı karşılamaktayız. Ancak onun yaptığı bu zihafların çoğu daha çok diğer Türk şairlerin şiirlerinde başvurduğu tipten zihaflardır. Zevkî'nin daha çok, kendi mahlasında ve “ma'nî, fânî, sâkî, ulvî, İlsâ, Mûsâ, vb.” kelimelerde zihaf yaptığı görülmektedir. *Zevkî Divanı*'ndan zihaf örnekleri aşağıda verilmiştir:

Mü'mîn-i kâmil-îmân âlemde <i>Zevki</i> oldur	
Ma'bûd-ı zât-ı Hakk'ı bile ne gayrı aslâ	(G. I/9)
Cânını kurbân kılan bulır hayât-ı câvidân	
Fâni olmaz cism [ü] cânı kim ki kurbândur sana	(G. III/2)
Lebinden dilberün emdüm hayât-ı câvidân buldum	
Tapar bu lezzeti ol kim olupdur ma'nisi ihyâ	(G. VI/3)
Mısr-ı dilden oldı fânî Zevkiyâ Fir'avn-ı nefis	
Mûsa tek itdi nümâyân çün yed-i beyzâ habîb	(G. XXX/5)

Turkish Studies

Zevkî'nin iktibaslarda da zihaf yaptığı tespit edilmiştir:

Mûtu kable en-temûtûnı şîârın eylesün

Âlem-i vahdete bî-hod yâr ilen hem-hâne it (G. L/4)

Ayrıca, Zevkî'nin “gönül” kelimesinde vezni kurtarmak için imlada değişiklik yaptığı görülmektedir. Kelime, “gönlümde” ya da “gönülde” yerine “gönlüde” şeklinde imla edilmiştir:

Küntü kenzen mahfiyen mihr- i ruhındur *gönlüde*

Menzil-i me'vâ olur her handa vîrândur sana (G. III/7)

4.1.2. İmale

“Çekme, uzatma ve bir tarafa eğme” gibi anlamlara gelen imale, bir aruz terimi olarak bir kelimedeki ünlüyü vezin gereği uzun ünlü şeklinde okumaktır (Saraç, 2007, s. 210). Uzun ünlünün bulunmadığı Türkçe kelimelerde yapılan “imâle-i maksûre”, özellikle aruzun kullanılmaya başlandığı ilk dönemlerde oldukça fazla görülmüştür. *Zevkî Divanı*'nda çokça imale tespit edilmiştir. Zevkî, hemen bütün ünlülerde imale yapma yoluna gitmiştir. Bu durum şairin kullandığı kelime kadrosu ile doğrudan ilişkilidir. Çünkü Zevkî'nin şiirlerinde geçen Türkçe kelime oranı, özellikle fiiller söz konusu olduğunda, Arapça ve Farsça kelimelere göre daha fazladır. Zevkî'nin yaptığı imalelerden bazı örnekler aşağıda verilmiştir:

Derkinde akl âciz vasfında nutk kâsır

Sübhâne mâ arafnâk yok *sana* misl ü hemtâ (G. I/2)

Cânımı kurbân kılan bulır hayât-ı câvidân

Fâni olmaz cism [ü] cânı kim ki kurbândur sana (G. III/2)

Çekmeyince renc bilmez lezzetini râhatun

Kadr-i sıhhat ol bilür derd ile *ola* mübtelâ (G. XX/3)

Ohuyuben külle yevmin *nedür* anla ma'nisini

Ki yakîn *mükerrer* olmaz tecelî vü şân içinde (G. CDLIII /2)

4.1.3 Med

Şiirde, Arapça ve Farsça kelimelerde uzun heceyi bir uzun bir kısa hece gibi uzatarak bir buçuk hece şeklinde okumaktır (İpekten, 2008, s. 150). Bu uygulama özellikle, “âb, yâr, gül-zâr, devvâr, aşk, merg, mest vb.” Arapça ve Farsça kelimeler söz konusu olduğunda, bir kusur olarak görülmez. Aksine bu kelimelerde med yapılırsa daha uygun olacağı kabul edilir. Ancak Türkçe kelimelerde med, bir kusur sayılmakla birlikte hiç yapılmamıştır diyemeyiz. Med, usta şairlerin elinde şiirde ahenk sağlayan bir unsur olarak kullanılmıştır. Zevkî'nin, bir uzun bir kısa harften oluşan hemen her hecede ve bir sesli ve iki sessizden oluşan bütün hecelerde med yaptığına şahit olmaktadır. Aşağıda verilen örnekler Zevkî'nin “med”i nasıl kullandığına örnek teşkil etmektedir:

Tahkîk dilersen görüne dilüne dil-dâr

Envâr-ı yakînle eylegil dîdeyi bînâ (G. XV/3)

Ârzû-yı bâtl idüp itmegil tûl-ı emel

Derd [ü] renc saluben özünü itme mübtelâ (G. XIX/3)

Gele güftâra eger *lutf* idüp beste-dehân

Tûti-i *tab* ' olur la'l-i şeker-bâra fidâ (G. XXII/4)

Bed-dil ü bed-hâh olma hiç kime âlemde sen

Cem ' olmaz hâtırın her kim ola gavga-perest (G. XXXV/6)

Ayrıca Zevkî'nin Türkçe kelimelerde de med yaptığı görülmekte olup bu uygulamalar aruz kusuru olarak değerlendirilmelidir:

Işk[1] yârun *başda* çün tâc ü devletdür bana

Rencini râhat bulup kahrı inâyetdür bana (G. II/1)

Gayrdan nefret idüben ünsiyet dutmaz gönül

Senden özge *yok* beñzer âlem içre âşinâ (G. XVI/5)

4.1.4. Vasl

Şiirde, sessiz harfle biten bir kelimeden sonra sesli harfle başlayan bir kelimenin birleştirilerek okunmasıdır. Vasl (ulama) ahenk gereği yapılması gereken bir uygulama olduğu için bir kusur olarak görülmez. Ancak “vasl-ı ayn” ve “vasl-ı hemze” gibi vasl türleri teorik olarak kusur sayılsa da Türk şairlerin bazıları pratikte bu kurala uymamışlardır (Saraç, 2007, s. 209). Zevkî, *Divanı*'nda vasl uygulamasına çokça yer vermiştir. Açık heceye ihtiyaç duyduğu her noktada bu uygulamayı yapmıştır. *Divanı*'da, “vasl-ı ayn” ve “vasl-ı hemze” gibi vasl türlerine de zaman zaman rastlanmaktadır. Aşağıda verilen beyitler, Zevkî'nin şiirlerinde görülen vasl uygulaması hakkında yeterli bilgi vermektedir:

Düşüben tîh-i hevâya itmegil cem'-i hazef

Bahr-i ışk içre *sen eyle* lü'lü'-i şehvâr kesb (G. XXXI /7)

Gün yüzünden lutf idüben aç nikâbın bir nefes

Ma'*dum olsun* dâyimâ tâ gönlüden zulmât [ü] dâc (G. LXXVI/2)

Her *şey* ' öz yirinde vâki olsa bilgil adldür

Zulm idüp sarf itme bî-câ olmasun onda azîz (G. CLXXV/6)

Yukarıda ortaya koymaya çalıştığımız bilgilerden hareketle Zevkî'nin aruz ölçüsünü başarılı bir şekilde tatbik ettiğini söyleyemeyiz. Zevkî'nin Nesîmî takipçisi olduğunu daha önce belirtmiştik. Nesîmî, aruzu Türkçeye uygulamada başarılı olmuş bir şairdir (Ayan, 2014, s. 80). Ancak Zevkî, vezin konusunda Nesîmî'nin gösterdiği başarıyı gösterememiştir. Şiirlerinin birçok yerinde zihaf yapmış, fazlaca imale ve med vasıtası ile şiirlerini vezne uydurmaya çalışmıştır. Zevkî için aruz, ahenk unsuru olmaktan ziyade uyulması gereken bir kural olarak tellaki edilmiştir.

4.2. Kafiye

Mürettep bir divan oluşturan Zevkî, alfabedeki her harfle gazel yazmıştır. Mısraların son harfine göre bir değerlendirme yaptığımızda *Zevkî Divanı*'nda en çok “ى” harfi ile gazel yazıldığı görülmektedir. 61 gazel “ى” harfi ile yazılmışken en az, 4 ‘er kez olmak üzere, “ج” ve “ل” harfleri kullanılmıştır.

Zevkî, şiirlerinde mücerred, mürdef, müesses ve mukayyed kafiye türlerinin hepsini kullanmıştır. Bu türlerden en çok mürdef kafiye kullandığı tarafımızca tespit edilmiştir. *Zevkî Divanı*'nda en az mukayyed kafiye türünün kullanıldığı göze çarpmaktadır. *Zevkî Divanı*'nda kafiye kullanımını, aşağıda sırayla vereceğimiz mücerred, mürdef, müesses ve mukayyed kafiye örneklerinde görebiliriz:

Matlab [u] maksûdın sen eyle dilberden taleb	
Yitürür kâm[ı] dilüne eyle dâverden taleb	(G.XXXIII/1)
İy melek-sûretlü eşyâ cümle hayrândur sana	
Merkez-i âlem vücûdun çerh- i gerdândur sana	(G.III/1)
Nâr-ı Sinâ'ya ta'n ider şem'-i ruhun <i>harâreti</i>	
Ârif isen gel anla bu remz ile <i>işâreti</i>	(G. CDXC/1)
Nefse uyma bî-haber ider seni âhirde <i>deng</i>	
Keştî-i mahrûk ider bî-hüner misl-i neheng	(G. CCC/1)

Zevkî Divanı'nda yer yer kafiye kusurlarına da rastlanmaktadır. Bunların çok sayıda olmadığını ve *Zevkî*'nin kafiye konusunda genel anlamda başarılı olduğunu söyleyebiliriz. *Zevkî*'nin şiirlerinde yaptığı kusurları aşağıdaki başlıklarda değerlendirebiliriz:

4.2.1. Sinâd

“Kafiyede ridf harfinin farklı olmasına sinad adı verilir.” (Saraç, 2007, s. 273) *Zevkî Divanı*'nda çok fazla karşılaşmadığımız bu kafiye kusuruna aşağıdaki örneği verebiliriz:

Bî-gümân âlemde irür isteyen maksûda muhlis	
İsteyüben irişür tahkîkdür ümîde muhlis	(G. CCVI /1)

4.2.2. İkvâ

“İkvâ, mücerred ve mukayyed kafiyelerde kafiyeyi sağlayan harflerden önceki harfin harekesinin (ünlü sesinin) farklı olmasına denir.” (Kaçar, 2015, s. 41) *Zevkî Divanı*'nda nadiren görülen bu kusura aşağıdaki beyitleri örnek olarak verebiliriz:

Ki olmaz kâm-ı dil bî-câm-ı vâsıl	
İdüp inkâr zâhid olma ahmak	
Olur zulmât-ı şeb tebdîl rûza	
Ki Tûr-ı dil olur envâra maşrık	(G.CCLXX/6-7)

4.2.3. İkfâ

“Revi harfinin mahreç (seslerin çıkış yerlerinin) yakınlığı olan bir başka harfe dönüşmesidir.” (Saraç, 2007: 274) *Zevkî Divanı*'ndan, bir kusur olup olmadığı tartışılan ikfâya aşağıdaki örneği verebiliriz:

Olmasun sensiz cihânda yâr ömrüm bir nefes	
Câna cânan dile dil-dâr olmasa dünyâ abes	
Görmesem bir dem yüzüñ benden olur kat'-ı hayât	
Görmege dâdârûñı gönlüm ider dâyim heves	(G.CLXXXIV/1-2)

4.2.4. İtâ

İtâ, şiirde aynı kafiyenin birden fazla kullanılmasıdır. Ya da “kafiyenin aynı anlamda tekrar edilmesidir.” (Kaçar, 2015, s. 44) Zevkî, îtâyâ özen göstermeyen şairlerden olup *Divan*’ındaki bazı şiirlerde bu kafiye kusurundan kurtulamamıştır. Buna aşağıdaki beyitleri örnek olarak verebiliriz:

Nâr-ı firâka yanar irmez visâle tahkîk

İşkından ol nigârün kim âh ü *zâr* itmez

Hak’dan yaman gelmez virgil rızâ kazâyâ

Tahkîk bendesini hâr ile *zâr* itmez

(G. CLIII/3-6)

4.3. Redif

Şiirde, revî harfinden sonra gelen, anlamı ve görevi aynı olan ek ya da kelimeye redif denir. Klasik şiirde kafiyeyi tamamlayan bir unsur olarak görebileceğimiz redif, şiiri belirli bir kavram veya bir konu etrafında toplayan, bir atmosfer yaratan mihver olmuştur (Macit, 2005, s. 82). *Zevkî Divanı*’nda, redif hemen her şiirde kullanılmıştır. Redif kullanılan gazel sayısı 441 olup bunların 52 tanesi ek şeklindedir. Geri kalan 389 gazelde ise ya sözcük ya da sözcük öbeği şeklinde redif kullanılmıştır. Zevkî, şiirlerinde redif olarak kullandığı kelimelerin hem ahenk unsuru hem de mana bakımından temaya hizmet ederek işlevsel olmasına dikkat etmiştir. Aşağıdaki örnek beyitlerde şairin redifi işlevsel bir şekilde kullandığını görmekteyiz:

Yüz dutup iy dil bugün dil-dâra *hoş gelmek gerek*

Kesilüp ağyârdan ol yâra *hoş gelmek gerek*

(G. CCXXXIX/1)

Menba’-ı nûr-ı Hüdâ’ *san yâ Emîre’l-mü’minîn*

Maden-i dürr-i bekâsan *yâ Emîre’l-mü’minîn*

(G. CDXXI/1)

4.4. Ahenk Unsuru Olarak Ses Tekrarları

Klasik şiirde şairler, metne ahenk ve ritm katmak için söz tekrarları yaparlar. *Zevkî Divanı*’nda söz tekrarlarına yer verilmiş olup bunlar genellikle ikili ya da daha fazla söz tekrarları ve paralel söz tekrarları şeklindedir. Aşağıda ses tekrarlarına örnekler verilmiştir:

Cem mest [ü] câm mest ü sâkin-i meyhâne mest

Hum mest [ü] bâde mest ü sâki-i ebrâr mest

(G. XXXVII/5)

İşkında ben iy dil-berâ merdâneem merdâneem

Bu vechilen ağyârdan *bîgâneem bîgâneem*

Gelmez gözüme zerre tek bu şeş cihât ü nüh felek

Câm-ı şarâb-ı şevkden *mestâneem mestâneem*

(G. CCCLXXXI/1-2)

Küfr-i zülfine imâni virmişem rûz-ı ezel

Küfr-i zülfidür imânum bilgil imânsız bana

(G. VIII/3)

Zevkî’nin, şiirlerinde ahenk unsurlarından kafiye, redif ve söz tekrarlarını, yukarıdaki kusurlara rağmen, başarılı bir şekilde kullandığını söyleyebiliriz.

5. Zevkî Divanı'nın Muhteva Yönünden Değerlendirmesi

Zevkî Divanı baştan sona tasavvufî-dinî bir hüviyet arz etmektedir. Zevkî, şairlerinin tasavvufî ve mistik yönünü, hiçbir şekilde gizlemediği, perdelemediği için bu hüviyet açıkça müşahede edilmektedir. Zevkî, birçok şiirinde, bir mutasavvıf edası takınarak tasavvufî istilahları ve olguları terennüm etmektedir. Birçok klasik Türk şairin, şiirinde terennüm ettiği “aşk” temi, adeta bu şiirin merkezini, çekirdeğini temsil etmektedir. “Aşk”sız, gerek ilahî gerekse dünyevî olsun, bir klasik Türk şiiri düşünmek mümkün değildir. Zevkî'nin de en çok üzerinde durduğu tasavvufî olgu “aşk”tır. Şairin terennüm ettiği bu aşk, tasavvufî, ilahî bir aşk olup mezhepsel katmanlarla örülmüştür. Zevkî, 291 şiirde “aşk” kelimesini kullanmıştır ki bu rakam şiir sayısı bakımından *Zevkî Divanı*'nın %54'ünü temsil etmektedir. Ayrıca *Divan*'da “aşk” redifli 3 tane de gazel mevcuttur. Aşağıdaki beyitler ilahi aşkı anlatan örneklerdir:

- Gayrı matlûbı yoh ider ‘âlem-i dilden yakîn
Yitürür hadd [ü] kemâle dîn ile îmânı ‘ışk (G. CCLXXI/5)
- Çünkü tугyân eyledi ‘ışk-ı ilâhî bî-hicâb
‘Akl-i cüz’î fâni oldu olmışam Mecnûn-vâr (G. CXXVIII/4)
- İy dil-berâ ışkında ben Mecnûn gibi dîvâneem
İşkun benümlen yârdur akl ile çün bî-gâneem (G. CCCLXXVI /1)

Zevkî Divanı'nda, “âşık” redifli gazeller vardır ki Zevkî bu şiirlerde “âşık”ın ya da “ârif”in niteliklerini sıralamıştır. İnsanı olgunlaştıran, “insan-ı kâmil” derecesine ulaştıran amilin aşk olduğunu, “âb-ı hayat, zülf, sâkî, meyhane, câm-ı güvar vb.” mecazî tabirler ve remizler kullanarak sembolik bir dille ifade etmiştir. Bu gazellerden bazı beyitler aşağıda verilmiştir:

- Dostun yolında eyle kurbân cânı âşık
Bilgil yakîn iy dil budur nişân-ı âşık
Görgeç gönül göziyle hâl [ü] hat-ı cemâlün
İder fidâ yolında cân [u] cihân[1] âşık
Ger küfr ohısa zülfün zâhid-i çeşm-i a'mâ
Zülfî içinde buldı nûr-ı îmânı âşık (G. CCLXVIII /1-2-3)
- Sâkî eliylene itdüm zühd ü riyânı tevbe
Meyhâne içre oldum câm-ı güvâra âşık (G. CCLXVII/8)

Klasik şiirde, özellikle tasavvufî mahiyeti olan metinlerde, en çok işlenen temalardan biri de âşık (ârif)-zahit çatışmasıdır. *Zevkî Divanı*'nda bu temayı işleyen birçok şiir mevcut olup aşağıda örnek beyitler verilmiştir:

- Küfr ohısa zülfünü zâhid eger nâ-ehl olup
Peyrev-i şeytân olup bî- dîn [ü] îmândur sana (G. III/6)
- Bu remzi göremez Zevkî yakîn bil zâhid-i ekmeh
Gönül gözi ile görür şu'âi ârif-i bînâ (G. VII/7)

Zevkî'nin tasavvufî aşk anlayışının mezhepsel katmanlarla örülmüş olduğunu yukarıda belirtmiştik. Bu bağlamda *Zevkî Divanı*'nın en dikkat çekici tarafı Şîliğe ait unsurları yoğun bir

şekilde barındırmasıdır. Zevkî'nin yaşadığı coğrafya ve tarih hakkında elimizde kesin bir bilgi olmasa da şiirlerinde terennüm ettiği Şîlik ile ilgili unsurlar ve Hz. Ali sevgisi, onun Şî mezhebine bağlı olduğunu açıkça göstermektedir. Bu bağlamda *Divan*'da ismi en çok zikredilen şahıs Hz. Ali'dir. Onun ismi ve lakapları 69 ayrı şiirde geçmektedir. *Zevkî Divanı*'nda Hz. Ali için farklı lakaplar kullanılmıştır. Bunlardan; *Haydar* ve *Haydar-ı Kerrâr* 29, *Şâh-ı Necef* 8, *Murtaza* ve *Aliyyü'l-murtaza* 7, ayrı gazelde geçmektedir. Ayrıca *Zevkî Divanı*'nda, Hz. Ali övgüsü için yazılmış müstakil gazeller de mevcuttur (G. CDXXI ve G. CDLXXXIX). Zevkî'nin, gazellerinde “Şâh” diye seslendiği ya da bahsettiği kişinin Hz. Ali olduğu açıktır. Aşağıda verdiğimiz birkaç beyit Zevkî'nin Hz. Ali sevgisini göstermesi bakımında önemlidir:

Menba'ı nûr-ı Hüdâ'san yâ Emîre'l-mü'minîn
 Ma'den-i dürr-i bekâsan yâ Emîre'l-mü'minîn (G. CDXXI/1)
 Hazret-i Şâh-ı Necef'dür mürşid-i râh-ı Hüdâ
 İy gönül gel istegilen ol şeh-i dînden rüşd
 Nefy-i hesfî itmek için şeh-i dilden Zevkiyâ
 Hazret-i Şâh-ı Necef'den istegil dâyim meded (CII/9-10)

Hz. Ali övgüsü için yazılmış başka bir gazelde ise, Hz. Ali'nin Allah'ın mazharı ve “cevher-i evvel” olduğu, Fecr suresinin 25. ayetinin onun şanına indiği ve “nur-ı Muhammed” ile birlikte olduğu ifade edilmiştir:

Mazhar-ı zât-ı ilâhî ism-i azâmdur Alî
 Akl-ı küll derkinde âciz sırr-ı mübhemdür Alî
 Âyet-i lâ-yu'azzibu şânına oldı nüzûl
 Cümle-i esrâr-ı Hak'a bil ki mahremdür Alî
 Dîde-i kec-bîni örtüp çeşm-i vâhidinle gör
 Nûr-ı pâk-i Ahmed ile bil ki bâ-hemdür Alî (G. CDLXXXIX/1-3-5)

Zevkî XVI. gazelin makta beytinde yine Hz. Ali'yi kendisine şefaatçi olarak gördüğünü ifade etmiştir:

Çekmegil endîşe-i rûz-ı hisâbı Zevkiyâ
 Şâfi'-i rûz-ı cezâdur çün Alîyyü'l-Murtazâ

Zevkî Divanı'nda yer alan bazı beyitler, Zevkî'nin müfrit bir Şîi olduğuna dair kuvvetli işaretler barındırmaktadır. Aşağıdaki beyitte şair, “Ehl-i beytin hası” ibaresi ile Hz. Ali'yi işaret etmekte olup onu cennet ehlinin yol göstereni olarak nitelendirmiştir. Lakin; Hz. Ebubekir, Ömer ve Osman'ı ise cehennem ehlinin rehberi olarak nitelendirmiştir:

Reh-nümâ-yı ehl-i cennet ehl-i beyt[in] hâsıdur
 Rehber-i ehl-i cahîm ü Bekr 'Ömer 'Osmân olur (G.DXXXIX/20)
 Dâhil isen mescide olmak dahi bed-ter olur
 Hîş-i Peygamber itmez Bekr ü 'Ömer 'Osmân'a nef' (G. CCXXXIII/7)

Zevkî, Hz. Ali'yi sevmeyenleri tekfirle suçlamaktadır. Aşağıda verilen beyitler Zevkî'nin mezhepsel duruşunu göstermesi bakımından önemlidir:

Turkish Studies

Ehl-i bu'zından teberrâ eylerem leyl [ü] nehâr

Verziş-i mihr-i Alî dilde ibâdetdür bana (G. II/5)

Tâatüm idüp urûc makbûl-i zât-ı Hak olur

Kıble-gâh-ı cân u dil Şâh-ı velâyetdür bana (G. II/6)

Olmasa mihr-i Alî gönülde ol kâfirdür

Râh-ı bâtıla düşüp itmeye hayâlât abes (G. LVII/6)

Şîliğin İsna-aşeriyye (Caferiyye) kolunda 12 İmam inancı vardır. İmamlar genel bir kabule göre Hz. Peygamber ve Allah tarafından seçilen “masum” kişilerdir. “İman, imamların peygamberin vazifesini üstlenmiş, irşat ve rehberliğini yürütme yetkisine sahip olduklarına inanmakla tamamlanır.” (Öz, 2011, s. 229) İmamları tanımak ve onlara itaat etmek dinin usulündendir:

Bilmeye vakt-i imâmını olur meyyite ol

Müzd yok çekse olur renc-i riyâzât abes (G. LVII/2)

Bul imâm-ı vaktüni tapgıl sırâtü'l-müstakîm

Hâlî olmaz bu cihân sâhibü'z-zamân eksük degül (G. CCCXLI/5)

Hurûfî literatüründe Hz. Ali'den, onunla ilgili hadisler ve onun söylediği sözler çevresinde bahsedilmiştir (Usluer, 2010, s. 1374). *Zevkî Divanı*'nın en sonunda (v. 168b) Hz. Ali'den rivayet edildiği söylenen Farsça bir fâl metnine yer verilmiştir. Bu metin matbu harflerle aşağıda verilmiştir:

این نامه حضرت امیر المومنین علیه السلام محب است

از امیر المومنین علیه السلام منقول است هر که را مهمی پیش آید این سطر از یکدیگر کوتاه ترین ترتیب نقطه
زند و هشت هشت طرح کند

.....

.....

.....

اگر یکی بماند زهره است به غایت نکوست اگر دو بماند مریخ است و بی نهایت بد است و اگر سه بماند صبر
بکند و اگر چهار بماند زحل است از آن مهم احتراز نماید و اگر پنج بماند مشتری است سعی نماید که بزودی
برآید امر حاصل شود اگر شش بماند قمر است امید دارد که به جز برآید، و اگر هفت بماند عطارد است امید
خوب است بر میآید اگر هشت بماند شمس است رنج بیحاصل نبرد که مهم بر نمیآید مگر به جبر

Zevkî Divanı'nda muhtevayı oluşturan diğer önemli unsur ise Huruffliktir. Bilindiği üzere Hurufflik, 14. yüzyılda Fazlû'llah Esterabâdî tarafından kurulup İran, Azerbaycan, Anadolu ve Balkanlar'da etkili olmuş, İslami akideleri harfler, rakamlar veya ebced yoluyla tevil etmeye çalışan mistik bir sistemdir. “İlm-i hurûf”, harflerin çeşitli manalar gizlediğine inanılması, insanlık tarihinde çok eski çağlara dayanmaktadır. Gayb aleminden haber vermek amacıyla gerekli tevillerin yapılabilmesi için, özellikle cefr, vefk ve ilm-i hurûf gibi geleneklerin ortaya çıktığını söyleyebiliriz. Bu ilimlerin özellikle Şîî ve bazı batınî zümrelerce benimsenerek *Kur'an-ı Kerim*'i tevil etmek için kullanıldığı bilinmektedir. Ancak şunu da belirtmeliyiz ki aşağıda kısaca özetleyeceğimiz Hurufflik, kendisine benzeyen diğer mistik inanç sistemlerinden birçok farklı ve orijinal özelliklere sahiptir.⁵

⁵ Hurufflik hakkında detaylı bilgi için bkz. Usluer, Fatih (2014). *Huruffilik- İlk Elden Kaynaklarla Doğuşundan İtibaren*. İstanbul: Kabcacı Yayıncılık.

Fazlu'llâh'ın mutemelen M. 1376'da yaymaya başladığı tevil sisteminin temeli, Arap alfabesinde bulunan 28 ve Farsçadaki 32 harfe, yani sese (Arap alfabesinde bulunmayıp Fars alfabesinde fazladan bulunan گ، ژ، چ، پ harfleri de dahil) dayanmaktadır. Hurufilere göre, bu 32 harf, varlığın temelidir (Usluer, 2014, s. 125). Bununla birlikte, kâinatta var olan her şeyin ortaya çıkışı ses ile olur. Buna delil olarak da *Kur'an-ı Kerim*'de geçen "kûn" (ol) emri gösterilebilir. Yaratılan her varlıkta ses mutlaka mevcuttur. Ancak cansız varlıklarda bilkuvve, canlılarda bilfiil var olan sesin en olgun hali kelimedir. Sesin söz (kelam) ile kemale ermesi de ancak insanda mümkün olmaktadır. "Harflerin varlığın temelinde olup varlığı kapsamasından dolayı Hurufiler, harfleri, özellikle kelimeler olan *Kur'an*'ın 28 harfi, Fazlu'llâh'ın nutkunda kullandığı 32 harfi ve bunların tamamını telaffuz eden insanı, felsefelerinin temelinde almışlardır." (Usluer, 2014, s. 125) *Kur'an-ı Kerim* 28 harften teşekkül etmiştir. Fazlu'llâh ise sistemini 32 harf üzerine kurarak eserlerini yazmıştır. "Fazlu'llah, Adem'e dokuz, İbrahim'e ondört, Hz. Muhammed'e yirmisekiz harf verilmiş olduğunu, kendisinin ise otuziki harfin bilgisiyle şereflendirildiğini beyan etmiştir." (Türkdoğan, 2015, s. 521)

Hurufilerin kendine özgü tevil sistemini açıklayabilmek için bazı hususlara değinmek gerekmektedir. Hurufilere göre, "Zübde-i âlem", "muallim-i esmâ" ve "Allah'ın halifesi" kabul edilen insan, 32 kelimenin alemi olan bir surete sahiptir (Usluer, 2014, s. 259). Bu durum, *Kur'an-ı Kerim*'de yüz (vech) ile ilgili ayetlerin, Hurufiler tarafından teville tabi tutulmasına sebep olmuştur. Örneğin, Rahman suresinde geçen ve mealen "O'nun yüzünden başka her şey yok olacaktır." anlamına gelen 26-27. ayetler, Hurufî şairler tarafından en çok kullanılan iktibaslardandır. Başka bir ayet var ki o da, "Artık nereye dönerseniz dönün, orada Allah'a (Allah'ın yüzüne) dönmüş olursunuz." (Bakara, 115) mealindedir. Hurufilerin özellikle yüz (vech) ibaresinin geçtiği ayetleri yorumlamaları, yüze atfedilen kutsiyeti göstermektedir. Bunun temelinde ise Hurufilerin, ruhtan ziyade insanın maddî yönüne önem veren bir anlayışa sahip olmaları yatmaktadır. Hurufilere göre, insanın yüzünde 2 kaş, 4 kirpik, 1 saç olmak üzere 7 hat vardır. Allah'ın kelamının belirtileri olarak düşünülen ve her insanda doğuştan var olan bu hatlara "ümmî hatlar" denir. Hurufilere göre bu hatlar, *Kur'an-ı Kerim*'in ilk ayeti olan ve "Seb'ul Mesânî" olarak nitelendirilen Fatihâ suresine (bazen *ümmü'l-kitâb* olarak da değerlendirilir) denk düşmektedir. *Seb'ul-mesânî*, Hurufî literatürde, özellikle şiirde, en çok kullanılan ibarelerden biridir. Yukarıda belirttiğimiz ilahi hatlar, yerleri ile birlikte düşünüldüğünde 14 sayısı elde edilir. 7 ümmî hattan başka, erkeklerde ergenlik çağında, 7 hat daha ortaya çıkar ki bunlar 2 bıyık, 2 sakal, 2 burun içi ve 1 dudak altı denilen anfekadır (Usluer, 2014, s. 280). Bu hatlara da "ebî hatlar" adı verilir. Ümmî ve ebî hatların toplamı 14 yapar ki, bu sayı, *Kur'an-ı Kerim*'de geçen ve tek başına bir kelime vasfı olmayan 14 "hurûf-ı mukattaat" harfini işaret eder. Hatların herbirinin yeri hesaba katıldığında elimizdeki sayı (14*2) 28 olur. Bu sayı da *Kur'an-ı Kerim*'i oluşturan 28 harfe denk düşer. Bir de istiva hattı denilen ve saç ile anfekeyi ikiye bölen bir çizgi vardır. Bu çizgi de hatların sayısını 16 yapar ve mahalleri hesaplandığında 32 sayısı elde edilir. Böylece Fazlu'llâh'ın nutkunu meydana getiren 32 harfe ulaşılmış olur. Feriştioğlu, *Hidayetnâme* adlı eserinde çok açık bir biçimde, "sonuçta varlığın Rabbi bu otuz iki harftir... Öyleyse Rab bu otuz iki harf olmalıdır." der (Şenödeyici, 2015, s. 132). Bu bağlamda, *Zevkî Divanı*'nda Hurufilik etkisini açıkça görebileceğimiz "yüz, vech, dîdâr, 7 hat, seb'ul mesânî, ümmü'l-kitâb" ifadelerinin geçtiği bazı beyitleri açıklamaya çalışalım⁶:

Yüzünden ohıgil Zevkî bugün sen âyet-i seb'a

Cemî'-i ilm-i esmâya olasan ârif [ü] dâna

(G. VI/7)

⁶ Beyitleri anlamlandırırken görüşlerine başvurduğumuz Doç. Dr. Fatih Usluer'e teşekkür ederiz.

Yukarıdaki beyitte Zevkî, *âyet-i seb'a* ifadesi ile yüzdeki 7 hattı vurgulamaktadır. İnsan yüzü ile 7 ayet olan ve *Kur'an*'ın özü kabul edilen Fatiha suresini bir saymaktadır. Yüzdeki 7 hattı müşahade eden kişi "*ilm-i esmâ*"nın tamamına vakıf olacaktır. Bu noktada şair, Hurufî şairler tarafından kullanılan bir telmihe üstü kapalı bir şekilde değinmektedir. Şöyle ki; Bakara suresinin 31. ayetinde mealen "*Allah, Âdem'e bütün isimleri öğretti.*" ifadesi geçmektedir. *Esmâi küllehâ* (الأسماء كلها) ifadesinde harflerin inbisatı (harfler bast edildiğinde) 32 harf elde edilmekte böylece Âdem'e öğretilen esmâ-i küll'den kastın 32 ilahî harf olduğu anlaşılmaktadır (Usluer, 2014, s. 313). Böylece Zevkî, Hurufî şairlerin şiirlerinde ifadesini bulan 28 ve 32 harf ile yüzdeki hatlar arasında bir bağ kurmuş olmaktadır.

Defter-i âlemden ittüm ışk harfin intihâb

Ohuyup tahkîk bildüm ma'ni-i ümmü'l-kitâb (G. XXIII/1)

Yukarıdaki beyitte Zevkî, "aşk" (عشق) kelimesini seçmektedir. Bunun sebebi "aşk" kelimesinin eczasında (kelimeyi oluşturan harflerin söylenişinden ortaya çıkan harf sayısı) 9 harf, 12 nokta olması ve bunların toplamıyla 21 etmesidir.⁷ Bu sayı da 7 ümmî hat, 7 ümmî hattın mahalli ve 7 ebî hattın mahalli toplamına eşittir. Böylece şair 7 ayet olan "*ümmü'l-kitâb*"ın anlamının "aşk" kelimesinde gizli olduğunu ifade etmiştir.

İki kaşu iki göz ü hâl ü hatt u zülfünü

Âyet-i seb'u'l-mesânî ohuram ümmü'l-kitâb (G. XXXII/6)

Zevkî, yukarıdaki beyitte insan yüzündeki unsurlardan bahsetmekte olup bunların (2 kaş, 2 göz, hâl, hat, ve zülf) toplamından 7 sayısına işaret etmektedir. Yüzdeki bu unsurları da "*âyet-i seb'u'l-mesânî*" ile özdeşleştirmiştir. Zevkî, aşağıdaki beyitlerde de *Kur'an*, *seb'u'l-mesân* vb. ifadeler ile aynı temayı işlemektedir.

Seb'u'l-mesânî ohidum vechinde iy sanem

Gökden Resûl'e vahy-i peyâm olmadın henüz (G. CLX/6)

Zâhid bana sen eylemegil te'vil-i *Kur'an*

Keşf-i yüz ile tefsîr-i *Kur'an*'umı buldum (G. CCCLXIX/6)

Mushaf- ı Hak'san yüzünden ohıram *seb'u'l-mesân*

Göz getürme Zevkiyâ hüsnî çü *Kur'an*'dur sana (G. III/9)

Anlaşılabacağı üzere insan, fizikî özellikleri ile Hurufîlik sisteminin temel ögesidir. İnsan yüzü, mushaf gibi düşünülerek teviller 28 ve 32 sayısını elde etmek amacıyla yapılır. İnsan bedeni (özellikle yüz) ile Allah'ın kelamı eşleştirilmeye çalışılmaktadır. Bu felsefeye göre insanın fizikî yapısı ile ilahî sıfatların, *Kur'an*'ın ve ibadetlerin arasında musavi olma durumu söz konusudur.

Ayrıca Hurufîler, insan yüzü ile cennet arasındaki ilişkiyi 32 ilahî kelime vasıtası ile açıklarlar. Onlara göre cennet, Âdem'in yüzüdür. Çünkü 32 ilahî kelimenin zuhur ettiği yer, Âdem'in yüzüdür. "Yani Âdem'in vechi 32 ilahî kelimenin kaim makamı ve alemidir." (Usluer, 2014, s. 558) *Zevkî Divanı*'nda yer alan aşağıdaki beyitlerde sevgilinin yüzü, Hurufîlik felsefesi bağlamında "cennet-i a'la", "cennet-i Aden" ve "İrem Bağı"na benzetilmiştir:

Cennet-i a'lâ yüzündür âb-ı la'lün selsebîl

Pertev-i hüsnün senün uşşâk için nûr-ı celîl (G. CCCXIV/1)

⁷ عین شین قاف) : Harf sayısı 9, nokta sayısı 12. عشق

Olmışam vâlih *yüzüne* bulmuşam cennât-ı Aden

Fâriğ olup bu cihânda geşt [ü] seyrân istemen (G. CCCXCIX/6)

Yandurdu meni nâr-ı gama kâmet-i tûbâ

Gül *yüzlü* yüzün Zevki için Bâğ-ı İrem'dür (G. CXXV /8)

Aşağıdaki beyitte Zevkî, yüzdeki 7 hattı “uzv-ı zahir” olarak belirtmiş ve bu hatları Allah'ın varlığına delil olarak göstermiştir. Ayrıca bu 7 hattı, tasavvufta salığın nefsinin terbiye etmek için geçtiği merhaleler anlamına gelen “*etvar-ı seb'a*” (yedi tavır) ile ilişkilendirmiştir. Huruflere göre kâmil insan, insan yüzündeki 7 hattı müşahade ve bunların anlamlarını idrak etmiş kişidir.

Bu *yeddi uzv-ı zâhiri* itgil delâlet Hak'a sen

Etvâr-ı seb'anı görüp rûhun bula izz ü şeref (G. CCLI/6)

Yüzünde *yedi hat* yazmış yed-i kudret ile vâcib

Ki anun şânına oldu yakîn hatm-i kelâmu'llâh (G. CDXXXI/3)

Yukarıdaki beyitte ise , yüzdeki 7 hattın Allah'ın kudret eliyle yazıldığı, bu 7 hattın Allah'ın kelamını hatmetmekle eşit olduğu söylenmektedir. Zevkî, Hurufî felsefesinde olduğu gibi, insanın suretinin gerçek kelamu'llah olduğunu ifade ederek *Kur'an*'ı (yani insanın yüzünü) hatmetmek için 7 hattın okunmasını yeterli saymaktadır.

Hurufî felsefesinde önemli yer tutan unsurlardan biri de mukattaat harfleridir. *Kur'an-ı Kerim*'de anlamları bilinmeyen bazı ayetler vardır ki bunlara müteşabih ayetler denir. Müteşabih ayetlerin başında yer alan, (ح ل ا) gibi, harflere mukattaat harfleri denir. Huruflere göre 14 ayrı harften meydana gelen huruf-ı mukattaatın başında bulunduğu ayetler muhkem, diğerleri müteşabihtir. “Bu nedenle mukattaat harflerine muhkemat veya muhkem harfler de denir.” (Usluer, 2014, s. 204) *Zevkî Divanı*'nda muhkematın kullanıldığı beyitler göze çarpmaktadır:

İy yüzün *Tâhâ vü Yâsin* âb-ı la'lün selsebîl

Secde-gâh-ı âşıkândur âsitânî daşınız (G. CLXXVII/4)

Yukarıdaki beyitte şair, sevgilinin yüzünü *Tâhâ* ve *Yâsin* ile eşdeğer tutmaktadır. Hurufî felsefesine göre “*Tâhâ* suresinin adı ve ilk ayeti olan tı (ط) ve he (ه) harflerinin küçük ebcede göre karşılığı 14'tür. Bu da on dört muhkemat harfine, aynı zamanda insan yüzündeki on dört ilahi hatta karşılık gelir.” (Şenödeyici ve Akdağ, 2014, s. 232) Öte yandan *Yâsin*'in ebced değeri 70 olup 28 ilahi kelimenin eczasındaki harflerin sayısına eşittir (Usluer, 2014, s. 393).

Huruflükte çokça kullanılan ebced hesabı, Zevkî'nin bazı şiirlerinde de görülmektedir:

Bast [ü] teraffu eyledüm ebced ü cîm ü dâlımı

Tâlib-i ism-i a'zam [u] cîm ile dâl içindeem (CCCLVI/8)

Yukarıdaki beyitte, cim ve dal harflerinin ebcedi 3 ve 4 olduğu için ikisinin toplamı 7 hatta tekabül ediyor. Burada “ism-i azam”, 7 hat sahibi olan insan (âdem) dir. Zevkî, “Ben de ona talibim ve o hatların içindeyim.” demektedir.

Zevkî'nin Farsça şiirleri arasında yer alan bir beyitte “heşt u çâr” kelimeleri geçmektedir. “Heşt u çâr” ifadesi ile 4 unsur ve 8 hat kastedilmektedir ki ikisinin çarpımı 32 ilahi kelime mukabilindedir. Farsça beyit aşağıda verilmiştir:

Turkish Studies

دارم امید فضل تو نومید از رحمت مکن

با آبروی هشت و چار یارب چه سازم چون کنم

(v. 105a)

Hurufiler, insan yüzündeki güzelliğin ilahî bir güzellik olduğunu tasavvur ederler. Buna dayanak olarak da “Allah insanı kendi suretinde yarattı.” hadisini gösterirler. İnsandaki bu güzellik, “28 ve 32 ilahî kelimenin alâmetlerini taşır, ilahî kelimelerin mazhar ve aynasından başka bir şey değildir.” (Usluer, 2014: 285) *Zevkî Divanı*’nda, “yüz” ve “vech” kelimelerinin kullanıldığı, Hurufî felsefesi bağlamında çeşitli anlamlar çağrıştıran bazı beyitler aşağıda verilmiştir:

Yüzinde yedi hat yazmış ilâhî

Onun tarhında âciz Zevki nakkâş

(G. CXCI/7)

Nokta-i hâlün *yüzinde* bâ-yı bismi’lîlhudur

Ma’nisin uşşâka kim şerh ü beyân itsem gerek

(G. CCXCIV/2)

Görür çeşm-i yakînlen âşık-ı mest

Ohır *vechinden* onun ilm-i işrâk

(G. CCLXIII /8)

Hurufî felsefesinde önemli unsurlardan biri de “istiva”dır. “İstiva” kelimesinin müsavî olma, düz olma, düzlük, kaplama, ortada ve tam bir derecede bulunma gibi sözlük anlamları vardır (Devellioğlu, 2012, s. 532). Bu kelimeye Hurufî şairler tarafından özel bir mana ve işlev yüklenmiştir. İstivâ bir hattır ki; “bazı varlıklarda gözle görülür şekilde, bazılarında da gözle görülmediği halde tasavvurda, mutlaka bulunan dikey bir çizgidir ve geçtiği şeyi ortadan iki eşit parçaya böler.” (Usluer, 2014, s. 286) Özellikle insan yüzündeki 7 hattın 8 olması ve 4 unsur ile çarpılarak 32 ilahî kelimeyi elde etmek için istiva hattına ihtiyaç vardır. *Zevkî Divanı*’nda geçen aşağıdaki beyitler yüzdeki istiva hattının varlığını göstermektedir:

Nokta-i hâlden oldı çeşm-i dil bînâ bugün

Hattını yüzinde gördüm âşık için *istivâ*

(G. IX/6)

Buldum tarîk-i *istivâ* zulmâtından oldum halâs

Tecrîd-i hâk ü âb ü bâd hem küre-i nâr olmışam

(G. CCCLVIII /10)

Zevkî Divanı’nda, yukarıda tespit etmeye çalıştığımız Hurufîlik unsurları, Zevkî’nin Farsça şiirlerinde de mevcuttur. Zevkî’nin hayatına dair kesin bilgiler elimizde bulunmadığı ve Hurufîler ile ilişkisini bilemediğimiz için onun Hurufîliği hakkında kesin yargılar öne sürememekteyiz. Ancak Zevkî’nin şiirlerinden hareketle, Hurufî literatüre vukufiyetini göz önünde bulundurursak bu mistik felsefeden ciddi manada etkilendiğini söyleyebiliriz. Ayrıca bu etkileşimin Nesîmî tesirinden kaynaklandığını iddia etmek yanlış olmaz.

Hurufîliğin Anadolu ve Rumeli’de Bektaşî, Bayramî, Kızılbâş vb. bazı çevreler üzerinde etkili olduğu ve özellikle Rumeli Bektaşîleri arasında yayıldığı bilinmektedir. Yine Hurufîliğin Azerbaycan’da bulunan tarikatlardan Şamlu, Ateşbeyli, İsa Beyli gibi tarikatlarda gizli bir şekilde bulunduğu tespit edilmiştir (Usluer, 2014: 179). Bu bağlamda, gerek Anadolu’daki Alevî-Bektaşî şairlerin gerekse İran coğrafyasındaki Türk şairlerin oluşturduğu ortak bir dilden ya da şiir dünyasından bahsetmek mümkündür. Ayrıca, Hurufîlerin zamanın siyasi otoriteleri tarafından şiddetli bir şekilde cezalandırılıp takibata uğramaları sebebiyle Hurufî felsefesinin Alevî-Bektaşî inançlarına nüfuz ederek bu çevrelerde yaşamaya devam ettiğini ifade eden fikirler de mevcuttur (Şenödeyici, 2015, s. 201).

6. Zevkî Divanı'nda Bazı Dil Hususiyetleri

Zevkî'nin, *Divan*'ından hareketle 17. yüzyılda yaşadığını tahmin etmekteyiz. Yaşadığı coğrafyanın ise Anadolu dışında bir yer olma ihtimali oldukça yüksektir. *Zevkî Divanı* incelendiğinde, eserin dilinin Azerbaycan Türkçesi özellikleri taşıdığı görülmektedir. Bunun yanında *Divan*'da, Çağatay Türkçesi özellikleri de müşahade edilmektedir. Zevkî'nin kullandığı dil milli özellikler taşımakla birlikte basit, sade bir hüviyete sahiptir. Zevkî'nin, şiirlerinde Arapça ve Farsça kelimelerden daha çok Türkçe kelimeleri, özellikle Türkçe fiilleri, tercih ettiği göze çarpmaktadır. 17. yüzyılda yaşamış diğer Azerbaycan sahası şairleri gibi Zevkî de iki dilli bir şairdir. Ancak Türkçeyi ihmal etmeyerek Türkçe mürettep bir divan tertip etmiştir. Farsçanın etkisinin klasik şiirde devam ettiği bir dönemde Zevkî'nin Türkçe yazması oldukça önemlidir.

Zevkî, şiirlerinde süslü bir anlatım yerine daha sade ve anlaşılır bir anlatımı tercih etmiştir. Onun şiirlerinde edebi sanatlarla örülmüş girift beyitler görmek pek mümkün değildir. Zevkî'nin sanat yapmaktan ziyade tasavvufî umdeleri terennüm etmek istemesi bunun sebeplerinden biri olabilir.

6.1. Zevkî Divanı'nda Azerbaycan Türkçesi Özellikleri

Bu bölümde, *Zevkî Divanı*'nda tespit ettiğimiz bazı Azerbaycan Türkçesi özellikleri üzerinde duracağız. Bunlardan ilki Azerbaycan Türkçesinde söz başı “b” ünsüzünün “m” ünsüzüne dönüşmesidir: Men “ben”, min “bin”, muna “buna”, moynuz “boynuz” vb. kelimelerde görüldüğü gibi (Gökçür, 2012: 1809). Bu değişim *Zevkî Divanı*'nda, özellikle bin>min, ben>men, buna>muna gibi kelimelerde karşımıza çıkmaktadır.

İderem esrâr-ı gaybı her nefes izhâr *men*

Tûti-i tab'umı itdi ol şeker-güftâr mest (G. XLI/8)

Çün genc-i ışk-ı yâra gönlüm mahzen oldı

Bahma *mana* hakîrsen kim izz ü câhum oldur (G. CXX/4)

Salmagıl bir dem nazardan koyma öz ahvâlüme

Yokdurur ehl-i talebe *mundan* artuk hiç belâ (G. XVII/6)

2. tekil şahıs emir kipi –gıl, gil ekinin genişlemiş şekli olan –*gılan*, –*gilen* sadece Azerî Türkçesinde (Güney Azerbaycan sahasında) görülmektedir (Sarıkaya, 2009, s.153). *Zevkî Divanı*'nda, söz konusu ekin –gıl/-gil, -ginen/-gınan gibi şekillerinin yanında, –*gılan*/–*gilen*, ya da –*gılañ*/–*gileñ* şekli de çokça kullanılmıştır:

Gel iy mutrib yakîn mestem *ohıgil* nağme-i dil-sûz

Ki lutf itdi bana sâkî pey-â-pey bâde-i sahbâ (G. VI/6)

Virme yol vesvâs-ı dîve nefis şerrinden sakın

Bilgilen sen bâr-gâh-ı taht-ı sultândur gönül (G. CCCXXXVII/8)

Nefis elinde niçe bir hâr ü zelîl olasan

Refref-i ışka *mingilen* hidmet-i şeh-süvâra gel (G. CCCXLVIII/6)

Ömr-i azîzin *virmeğinen* bâd-ı fenâyâ

Kurtar özin[i] her nefes-i ceng ü cidalden (G. CDXI /4)

Turkish Studies

Azerbaycan Türkçesi ile Batı Oğuz Türkçesi arasında görülen k>h farklılaşması, *Zevkî Divanı*'nda "yok>yoh, yuku>yuhu, artuk>artuh, sakla>sakla vb." kelimelerde tespit edilmiştir. *Divan*'da bu kelimelerin birçoğunun her iki şekli de mevcuttur:

- Bâd-ı sarsar tek geçer fırsat elinden nâ-gehân
 Çâre-i ahvâlün itgil ömre *yokdur* çün beka (G. XVIII/2)
 Derkinde akl âciz vasfında nutk kâsır
 Sübhâne *mâ arafnâk yoh* sana misl ü hemtâ (G. I/2)
 Dil ki ser-geşte ola fîh-i hevâda ömr ile
 Bundan *artuh* nimet olmaz ol bula nâ-gâh yol (G. CCCXXXVI /3)

Azerbaycan Türkçesinde sözcük başındaki "y" sesinin bazen düştüğü görülmektedir. Buna, *Zevkî Divanı*'ndan bazı örnekler aşağıda verilmiştir:

- Meyl virme kesrete sen düşme vahdetden uzağ
 Yahşiden *üz* dönderüben olmagıl bed-hâh dil (G.CCCVIII/10)
 Hân hân itmegilen terk-i edeb eyle hazer
 Çok *üce* söylemegil eyle figânun çekerek (G. CCCVIII/3)

Doğu Türkçesi ve Oğuz Grubu Türk lehçeleri arasında ayırıcı özelliklerden birisi bol-/ol-fiilidir (Demirci, 2010: 111). Bu fiilin *Zevkî Divanı*'nda kullanılması Çağatay Türkçesinin etkisinin 17. yüzyılda devam ettiğini göstermektedir:

- Hâr *boldı* yüregüm gül yüzlü yârum handasan
 Kalmadı sabr u karârum ihtiyârum handasan (G. CDIII/1)

Zevkî Divanı'nda Çağatay Türkçesi özelliklerini hal eklerinde de görmekteyiz. Bunlara birer örnek aşağıda verilmiştir:

- Cümleden itdüm müberrâ *hâtırumnı* Zevkiyâ
 İki âlem içre bana zât-ı Yezdân 'dur garaz (G.CCVIII/9)
Hâtırumnı gerd-i gam konmaz müdâm mestâneem
 Vurmuşam meyhânede ben bâde-i sahbâya çeng (G. CCLXXIX/3)
 Gerçi nihâli içre gül seyr ider hemîşe
 Tâ *görmedin* gül yüzün bülbül figâna gelmez (G. CLXXI/7)

Zevkî Divanı'nda şahıs ve kip eklerinin farklı kullanımlarına da rastlanmaktadır. Azerbaycan Türkçesi özelliklerini yansıtan bu farklı kullanımlara bazı örnekler aşağıda verilmiştir:

- İtmişik* rûz-ı ezelden ışına ikrâr biz
 Rûz-ı âhirde dürüstdür âhd ile peymânumuz (G. CLV/6)
 Gam *çekmenem* günâhum eger Kûh-ı Kâf ise
 Mahşerde Zevki şâfi'dür Murtazâ bana (G. XI/9)

Zevkî Divanı'nda arkaik kelimelerin kullanıldığı görülmektedir. Daha çok fiil olan bu kelimelerden bazıları şunlardır: *Aparmak, ütüzmek, sindurmak, ayrukin, yaşurmak, tapmak, ötmek, yenilden, gözgi, süge* vd.

Yukarıda verilen örneklerden hareketle- ki bu örnekler çoğaltılabilir- Zevkî'nin dilinin Azerbaycan Türkçesi özellikleri taşıdığı anlaşılmaktadır.

Sonuç

Bu makalede, Azerbaycan sahasına mensup olan Zevkî mahlaslı şair ve onun *Divan*'ı tanıtılmıştır. Yukarıda ortaya konan bilgilerden şu sonuçlara varmaktayız:

Hayatı hakkında bugün elimizde kesin bilgiler bulunmayan Zevkî, muhtemelen 17. yüzyılda yaşamıştır. Anadolu sahası tezkirelerinde yer almayan Zevkî mahlaslı şairleri, daha ziyade Farsça tezkirelerden öğrenmekteyiz. Bu da makalemizin konusu olan Zevkî'nin Anadolu dışında yaşamış olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir. *Zevkî Divanı*'nda 539 gazel, 7 murabba, 7 muhammes, 1 müseddes, 1 mütezâd olmak üzere toplam 555 Türkçe şiir bulunmaktadır. *Divan*'ın sonunda hece ile yazılmış deyiş tarzında 2 Türkçe şiir daha bulunmaktadır. Zevkî kaside nazım şeklinde şiir kaleme almamıştır. *Divan*'ın başında, sonunda ve derkenarlarında, 30'u gazel, 4'ü rubai 2'si muhammes, 2'si de nazım olmak üzere toplam 38 Farsça şiir mevcuttur.

Zevkî Divanı'nda yer alan şiirlerin hemen hepsi rindane olup tasavvufî bir hüviyete sahiptir. Hayatı hakkında kesin bilgiler elimizde olmasa da yukarıda ortaya koyduğumuz bütün tespitler onun mutasavvıf bir şair olduğunu göstermektedir.

Zevkî'nin şiirlerinin muhteva bakımında en önemli yönü ise, güçlü bir Şîî vurgusuna sahip olmasıdır. *Zevkî Divanı*'nda en çok ismi ya da lakabı zikredilen kişi Hz. Ali'dir. Hatta Zevkî, bazı şiirlerinde Hz. Ali'ye kutsiyet atfetmekle birlikte diğer üç halifeyi ağır bir dille eleştirmiştir. Ortaya konan bu tespitler Zevkî'nin Şîî mezhebine mensubiyetini kanıtlamaya yeterlidir.

Zevkî Divanı'nın muhteva yönünden diğer bir özelliği ise Hurufîlik unsurlarını içermesidir. Zevkî'nin açıkça Hurufî bir şair olduğunu söylemek zordur. Ancak *Divan*'da, Fazlu'llâh (Fazl) isminin birkaç yerde geçmesi, 7 hat, istiva, yüz (dîdâr, vech) kelimelerine dayalı mazmunları kullanması, Hurufî terminolojiye vakıf olması, Hurufîlikten ciddi manada etkilendiğini göstermektedir.

Bu çalışmada elde ettiğimiz en önemli bulgulardan biri de, Zevkî'nin sıkı bir Nesîmî takipçisi olmasıdır. Zevkî'nin, Türk edebiyatının en önemli şairlerinden Nesîmî'ye 64 adet nazire yazdığını tespit ettik. Bu tespitimiz Nesîmî'nin Türk şairleri üzerindeki tesirini göstermesi açısından önem arz etmektedir. Ayrıca, Zevkî'nin yazdığı nazirelerin yanında kullandığı iktibasların da yine Nesîmî'nin kullandıkları ile paralel olduğunu belirtmek gerekmektedir. Zevkî, Nesîmî kadar güçlü, lirik ve coşkulu bir şair olmasa da şiirlerini onun izinde terennüm etmiştir.

KAYNAKÇA

- Akpınar, Yavuz (1994). *Azerî Edebiyatı Araştırmaları*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Ayan, Hüseyin (2014). *Nesîmî Hayatı Edebî Kişiliği Eserleri ve Türkçe Divanının Tenkitli Metni*. Ankara: TDK Yayınları.
- Cengiz, H. Erdoğan (1986). "Divan Şiirinde Musammatlar" *TDD Türk Şiiri Özel Sayısı (Divan Şiiri)*. Ankara: TDK Yayınları. S. 415-416-417.

- Demirci, Jale (2010). “XV-XVI. Yüzyıl Azerbaycan Edebiyatının Önemli Bir Temsilcisi: Kişverî”. *Türkbilig*, S. 19, ss. 104- 116. <http://www.turkbilig.com/pdf/201019-68.pdf> (Erişim Tarihi 01. 07. 2017)
- Devellioğlu, Ferit (2012). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi.
- Devletşah (1901). *Tezkire-i Devletşâh*. (Haz. Edward G. Browne). Leiden.
- Gökcan Türkdoğan, M. (2015). Klasik Türk Edebiyatında Harf Sembolizmine Bir Örnek: “Sırr- 1 Nokta” Manzumesi, *Turkish Studies - International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 10/4 Winter 2015, p. 517-536, ISSN: 1308-2140, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.7970>, ANKARA-TURKEY. (Erişim Tarihi 01. 07. 2017)
- Gökçür, Engin (2012). “Azerbaycan Türkçesi İle Doğu Anadolu Ağızlarındaki Ortaklıklar Üzerine”. *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 7/4, Fall 2012, p. 1801-1824, http://www.turkishstudies.net/Makaleler/1235100478_G%C3%B6k%C3%A7%C3%BCrE%20ngin_S-1801-1824.pdf, ANKARA-TURKEY. (Erişim Tarihi 01. 07. 2017)
- Hayyampûr, Abdürresul (1340). *Ferheng-i Sühanverân*. Tebriz: Şirket-i Sihâmî.
- Hidâyet, Rıza Kuli Han (1305). *Tezkire-i Riyâzü'l- Ârifîn*. Tahran.
- İpekten, Haluk (2008). *Eski Türk Edebiyatı Nazım Şekilleri ve Aruz*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Kaçar, Mücahit (2015). “Klasik Türk Edebiyatında Kafiye”, *Osmanlı Edebî Metinlerini Anlama Kılavuzu*. İstanbul: Kesit Yayınları, ss. 37-55.
- Kahramanov, Cihangir (2004). *Kişverî Eserleri*. Bakü: Şerk-Garb Yayınları.
- Karayev, Yaşar (1999). *Belli Başlı Dönemleri ve Zirve Şahsiyetleriyle Azerbaycan Edebiyatı*. Haz. Doç. Dr. Yavuz Akpınar. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Kartal, Ahmet (2006). *Basîrî ve Türkçe Şiirleri*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Köprülü, Fuad (1337). “En Eski Türk- Azerî Şairi Hasanoğlu”. *Dergâh*, C. 1, nr. 6, ss. 81-82.
- Köprülü, Fuad (1993). “Azerî”, *İslâm Ansiklopedisi*. C. 2. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, ss. 129-139.
- Lutf Ali Beg A. (1336). *Âteş-gede* (haz. Hasan S. Nâsîrî). Tahran. İran: Müessese-i Matbuâtî-i Emîr-i Kebîr.
- Macit, Muhsin (2002). *Karakoyunlu Hükümdarı Cihanşah ve Türkçe Şiirleri*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Macit, Muhsin (2005). *Divan Şiirinde Ahenk Unsurları*. İstanbul: Kapı Yayınları.
- Muhtaroglu, Vilayet (2002). *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi*. C. 1. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Nalbat, Muhammet (2016). *Zevkî Divanı (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*. Eskişehir: ESOGÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi.
- Nasrâbâdî, Tahir (1361). *Tezkire-i Nasrâbâdî*. Tahran: Çâphâne-i Haydarî.
- Öz, Mustafa (2011). *Başlangıçtan Günümüze Şiilik ve Kolları*. İstanbul: Ensar Neşriyat.

- Sadık Bey Afşar (2008). *Mecmau'l-Havas* (çev. Ekrem Bağirov), Bakü: AMEA, M. Fuzuli Elyazmalar Enstitüsü.
- Sam Mirza-yı Safevî (1314). *Tezkire- i Tuhfe-i Sâmî*, Tahran: Matbaa-i Armagan.
- Saraç, M. A. Yekta (2007). *Klasik Edebiyat Bilgisi Biçim-Ölçü- Kafiye*. İstanbul: 3F Yayınevi.
- Sarıkaya, Mahmut (2009). “Teklik İkinci Kişi Emir Çekimlerinin Anadolu ve Azerbaycan Ağzlarındaki Değişik Örnekleri Üzerine”. *Türklük Bilimi Araştırmaları*, XXV, 2009-Bahar, ss. 145-157. <http://dergipark.ulakbim.gov.tr/tubar/article/viewFile/5000072998/5000067222> (Erişim Tarihi 01.07. 2017)
- Şemseddin Sami (1996). *Kâmûsu'l-A'lâm*. C. 3. Ankara: Kaşgar Neşriyat.
- Şenödeyici Özer (2015). *Nesîmî ve Hurufilik Kitabı*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Şenödeyici, Özer ve Akdağ, Ahmet (2015). “Hurufilikte Ebced Hesabının Kullanımına Dair Bir Risale”. *Nesîmî ve Hurufilik Kitabı*. İstanbul: Kesit Yayınları. ss. 183-201.
- Şentürk Atilla, Kartal Ahmet (2010). *Eski Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Tahir-ül Mevlvî (1994). *Edebiyat Lügati*. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Tahrânî, Aka Bozorg (t. y). *Ez-zarî'a İle't-tasnifü'ş-şî'a*. Beyrut: Darü'l-enzvâ. <http://lib.eshia.ir/71602/9/341> (Erişim 01.07.2017)
- Tarlan, Ali Nihat (2011). *Fuzûlî Divanı Şerhi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Tuman, Mehmet Nâil (2001). *Tuhfe-i Nâilî*. Haz. Cemal Kurnaz, Mustafa Tatçı. Ankara: Bizim Büro Yay.
- Usluer, Fatih (2010). “Hurufilikte Oniki İmam”. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 5/1 Winter 2010, p. 1383-1389, http://www.turkishstudies.net/Makaleler/1853461331_62usluerfatih.pdf, ANKARA-TURKEY. (Erişim Tarihi 01.07. 2017)
- Usluer, Fatih (2014). *Hurufilik- İlk Elden Kaynaklarla Doğuşundan İtibaren*. İstanbul: Kabalcı Yayıncılık.
- Zevkî. *Divan*. Paris Milli Kütüphanesi. El Yazmaları Bölümü. Supplément turc (cote) 733. Paris.